

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА

НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

IV

СКОПЈЕ, 1978

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ
НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

IV

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS
AND BIBLIOGRAPHY

OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

IV

SKOPJE, 1978

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА

НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

IV

СКОПЈЕ, 1978

Уредник: акад. БЛАГОЈ ПОПОВ

На Третото редовно изборно собрание на Македонската академија на науките и уметностите, одржано на 26 и 27 декември 1974 година, се изврши избор на нови редовни и дописни членови во работниот и надвор од работниот состав и на странски членови. На ова собрание за почесен член на МАНУ е избран другарот Едвард Кардел.

Пристапните предавања на новите дописни членови се одржаа во 1976 година.

Во оваа, четврта, книга ги објавуваме предавањата и листовните прилози заедно со библиографијата на новоизбраните дописни членови.

Претседателство на МАНУ

КСЕНТЕ БОГОЕВ

Роден е 1919 година во с. Леуново, СР Македонија. Дипломирал на Економскиот факултет во Белград. Доктор е на економските науки и редовен професор на Економскиот факултет во Скопје.

Научната дејност ја посветува пред сè на прашањата од стопанскиот систем и стопанскиот развиток, а посебно на финансискиот систем и финансиската политика.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИТЕ И ЕКОНОМСКИТЕ АСПЕКТИ НА ОПШТЕСТВЕНОТО ФИНАНСИРАЊЕ ВО ЈУГОСЛАВИЈА

I. Тенденциите за јакнење на централизмот во унитарните и федеративните држави во нашево столетие доведоа до тоа централните власти со силата на својата фактичка сувереност и фискална моќ да станат доминантен фактор во користењето на фискалниот систем и на мерките на фискалната политика за економски цели на полето на алокацијата на ресурсите, развојот, стабилизацијата и распределбата на доходот.

Иако децентрализацијата му е иманентна на федерализмот, иако е неговата основна филозофија заснована на поделбата на надлежностите и на релативната самостојност на федералните единици, трендот кон јакнење на централизмот внесе сериозни поместувања во односите меѓу централните власти и федералните единици во споредба со периодот на настанувањето на федерациите. Тој феномен дури и даде повод за песимистички оценки во поглед на перспективите на федерализмот, до прорекувањето на неговиот крај.¹

Современата теорија на фискалниот федерализам го оправдува порастот на финансиската сила на центарот со објективните потреби на економскиот и техничкиот развој и со потребите за поцврста координација меѓу одделните нивоа на власта. Од тие причини, на пр., се смета дека на федерацијата треба да ѝ се препуштаат даноците кои зависат од вкупната состојба на стопанството и кои решавачки влијаат на таа состојба. Модерниот данок на доход и на капитал, на пр., кои се користат ефикасно за конјунктурни и редистрибутивни цели, според овие сфаќања, треба од економски и даночно-технички причини да ѝ припаѓаат на централната власт.² Според овие концепции суштината на фискалната автономија на федералните единици би требало да се сведува на нивното право, во рамките на компетенциите што им припаѓаат, разумно да ги варираат своите расходи и даноци.³

¹ *Wallace E. Oates*, Fiscal Federalism. Harcourt, Brace Jovanovich, INC., New York, 1972, стр. 230—241.

² *Joseph Pechman*, Fiscal Federalism for the 1970's., The Brookings Institution, Washington D. C., Reprint, 1971, стр. 287.

³ *J. Sh. Hunter*, Vertical Intergovernmental Financial Imbalances, „Finanzarchiv“, 3/1974, стр. 491.

Нееднаквата регионална дистрибуција на фискалните капацитети, поради разликите во нивото на развиеноста и во стопанската структура на одделни подрачја, ја наложила тенденцијата за проширување на употребата на системот на дотациите, кои, инаку, во практиката на федеративните држави се толку стари колку и самите тие. Нагласениот пораст на дотациите во фискалниот развој на XX век се јавува како интегрален дел на процесот на централизацијата, но и на едновремената координација, поврзување и заедничка одговорност меѓу одделните степени на власта во вршењето на широката листа јавни услуги и заеднички програми.⁴ Овој аспект во развојот на односите послужил како повод да се зборува за т.н. кооперативен федерализам, како нова карактеристика на поновите односи меѓу федерацијата и федералните единици.

Теоријата и емпириските испитувања ја потврдуваат потребата во федерациите да бидат респектирани двата аспекта на политиката на дотациите и на т.н. финансиско израмнување: вертикалниот, кога станува збор за финансиски трансфери меѓу различни степени на власта (поради непоклопувањето на приходите и задолжителните јавни функции) и хоризонталниот, кога се работи за финансиски трансфери меѓу општествено-политички заедници од ист ранг, но со нееднакви фискални потенцијали (меѓу „богати“ и „сиромашни“ федерални единици).

Оцените на искуствата од фискалниот федерализам заснован врз системот на котизација по правило се негативни. Се смета дека е слаба поставеноста на централната власт (федерацијата) ако таа за своите финансиски потреби во поголем степен е упатена на придонеси од државите-членки. Ваквиот систем, кој постоел во поранешните периоди на некои федерации, е напуштен со зацврстувањето на позициите на централната власт и обидите за повторно воспоставување на такви односи во тие федерации се покажале како чист анахронизам.⁵ Се смета дека расходите за народна одбрана, на пример, кои се инхерентно централни, како и некои други обврски на федерацијата, не можат да бидат рационално подмирувани без сопствени приходи на федерацијата.

II. Спротивно на тенденциите во другите земји во современиот свет, развојот на финансиските односи меѓу општествено-политичките заедници во нашата земја не бил обележен со јакнењето на финансиската моќ на центарот, туку со спротивни тенденции: со општа децентрализација на системот. Стремежите кон вертикална децентрализација на односите не биле поттикнувани само со специфичностите на нашиот федерализам, туку соодветно и со концепцијата за положбата и одговорноста на комуните. Радикалните промени што настанаа со последната уставна реформа во финансиските односи меѓу општествено-политичките заедници се засновани врз концепцијата што тргнува од

⁴ Wallace E. Oates, op. cit., str. 238.

⁵ Handbuch der Finanzwissenschaft. Zweiter Band, Zweite Auflage. I. B. C. Mohr Tübingen, 1956, str. 751.

фискалниот суверенитет на републиките и покраините, а не на федерацијата. Основните трансформации што на такви основи се извршија во позицијата и функциите на федерацијата имаат фундаментален карактер.

— Од системот на сепарација на приходите во кој Федерацијата ги имаше во свои раце најизобилните извори на приходите (данокот на промет, царините, дел од данокот на личен доход и др.), се премина на систем на котизација, во кој изворните приходи на Федерацијата не достигнуаат ни до 50% од потребите на нејзиниот буџет. Решавачко значење во обезбедувањето на буџетските расходи на Федерацијата добиваат сега придонесите што републиките и покраините се должни да ги плаќаат во полза на Федерацијата од своите фискални извори. Освен тоа, донесувањето на буџетот на Федерацијата е условено со претходна согласност на републиките и покраините за вкупниот обем на сојузните расходи.

— Престана сувереноста на Федерацијата во регулирањето на единствениот даночен и буџетски систем на земјата и во распределбата на приходните извори меѓу општествено-политичките заедници. Прерогативите во областа на даночниот и буџетскиот систем и политика скоро во целост се пренесоа на републиките, покраините и општините, со што се создава правна основа единствениот систем на општественото финансирање да му отстапува место на регионалното диференцирање на фискалната структура и политика.⁶

— Федерацијата нема повеќе овластување за користење на вонбуџетски извори и институции во своето финансирање; укинати се т.н. државен капитал и сите фондови на Федерацијата, со исклучок на Фондот за кредитирање на побрзиот развој на недоволно развиените републики и покраини, а правото на Федерацијата за заклучување заеми е условено со претходна согласност и договор на републиките и покраините.

— Со извршената децентрализација на надлежностите, буџетот на Федерацијата сега се ограничува на финансирање на народната одбрана, инвалидско-боречката заштита, дополнителното финансирање на помалку развиените републики и покраини и работата на федералната администрација.

Изменетата положба на Федерацијата во системот и односите на општественото финансирање го актуелизира покрај прашањето за координација на општественото финансирање во рамките на целата земја уште и проблемот за обезбедување поголема стабилност во финансирањето на функциите на ниво на Федерацијата. Освен тоа на преден

⁶ За тоа какви се овие односи во Советскиот сојуз се вели следново: „Во сообразност со Уставот на СССР, повисоките органи на државната власт и управа ги утврдуваат буџетот на СССР и отчетот за неговото извршување, тие ги воведуваат приходите и даноците што влегуваат во сојузниот буџет, републичките и месните буџети. Републиките и месните органи немаат право да воведат никакви приходи ни даноци кои не се предвидени во законодавството на Сојузот на СССР“ (во „Государственный бюджет СССР“, авторски колектив под раководство на проф. И. Д. Злобин, изд. „Финансии“, Москва, 1970, стр. 30).

план избива и решавањето на размерите, начинот и основите на при-
бегнување кон дефицитно финансирање на Федерацијата, кое послед-
ниве години стана редовна појава (задолжување кај емисионата банка
и други видови на покривање на дефицитот во буџетот на Федера-
цијата надвор од изворните приходи и од придонесите на републиките
и покраините). Се наложува и потребата критериумите според кои се
определуваат износите на котизацијата да се утврдат врз објективна
и трајна основа, во зависност од реалниот фискален капацитет на
секоја република односно покраина.

Новите односи на фискалниот федерализам уште повеќе го потен-
цираат значењето на политиката на финансиското израмнување. Нужно
е поопределено дефинирање на целите на политиката во поглед на
смалувањето на разликите во нивото на приходите по глава на еден
жител и објективизирање на критериумите според кои се врши тран-
сфер на средствата за дотирање на недоволно развиените републики
и покраини. При тоа од примарно значење останува проблемот
на глобалниот износ на дотацијата, што во меѓусебното договарање
се готови да го прифатат сите републики и покраини, и на методоло-
гијата и аналитичката апаратура за објективно утврдување на реал-
ната состојба на општата и заедничката потрошувачка во овие подрач-
ја и на нивниот сопствен фискален потенцијал.⁷

III. Како резултат на длабоките трансформации во карактерот
и функциите на државата низ процесот на децентрализацијата, дојде до
целосно пренесување на општествените дејности од буџетскиот —
државниот колосек, на самоуправно финансирање во рамките на
здружениот труд. Со тоа системот на општественото финансирање
се раздвои на два самостојни потсистема. Финансирањето на општите
општествени потреби (расходите на одбраната, судството, државната
администрација и сл.) ги задржа карактеристиките на класичниот
фискален систем: со буџетите на општествено-политичките заедници
како инструмент на финансирањето и даноците, царините, таксите и
јавните заеми како извори на приходите. Вториот потсистем го опфаќа
комплексот на општествените дејности, кој по целосната дебуџети-
зација се конституира во своето финансирање доследно врз самоуправна
основа, со сите карактеристики на една самостојна и заокружена област
на општественото финансирање.

Институционализиран со мрежата од самоуправни интересни
заедници, овој сектор на општественото финансирање остварува само-
управна сувереност во формирањето и употребата на финансиските
средства. Самоуправните интересни заедници и организациите на
здружениот труд што се во нив опфатени стануваат директни учесници
и носители на дел од секундарната распределба. Тие заедно со здру-

⁷ За тенденциите кон централизација во светот и децентрализација на опште-
ственото финансирање во Југославија, види поопширно прилогот на авторот во:
„Систем друштвеног финансирања“, редактори Ксеније Бојов — Перо Јурковић,
изд. Економски институт, Загреб, 1976, стр. 329—338.

жениот труд во стопанството одлучуваат за алокацијата на значаен дел од доходот на организациите на здружениот труд и од личниот доход на работниците и граѓаните. Придонесите, специфичниот и доминантниот вид на приходи на самоуправните интересни заедници израснуваат во квалитетно нова, дефискализирана категорија на општественото финансирање, различна од даноците, заснована врз самоуправни договори и слободна размена на трудот, во прв ред со работниците од материјалното производство.

Особеност на финансирањето на заедничката потрошувачка претставува нејзината внатрешна секторска раздробеност. Со самостојноста на секоја одделна област на општествените дејности (образованието, науката, културата, социјалното осигурување и друго), се создава систем со нагласен плурализам и хоризонтална фрагментација на финансирањето на заедничката потрошувачка. Во оваа област на општественото финансирање нема обединување и глобализирање на финансиските параметри во еден општ инструмент што би ја опфатил вкупната димензија и композицијата на општествените дејности на територијата на секоја општествено-политичка заедница.

Вака осамостоената заедничка потрошувачка претставува значајна големина во распределбата на националниот доход и во тековите на општествената репродукција. Таа ангажира околу 20% од националниот доход, повеќе отколку вкупната буџетска потрошувачка⁸. По своите финансиски и социјални ефекти таа станува мошне релевантна пропорција во билансите на распределбата, во стратегијата на развојот и во политиката на стабилизацијата. Независно од тоа што изворите на средствата за финансирање на заедничките потреби се утврдуваат со самоуправни спогодување и врз принципите на слободна размена на трудот, тие оставаат директни последици врз распоредувањето на доходот и репродуктивната способност на стопанството, како и врз односите на цените на факторите на производството, па според тоа и врз цените на производите и услугите.

Од тие причини, програмите за задоволување на потребите на општествените дејности не можат да се утврдуваат поединечно и независно од другите, ниту пак нивната глобална пропорција може да се определува без оглед на големината на издвојувањата што се вршат за финансирање на општата потрошувачка. Со парцијално одлучување не е можно да се осигури оптимален и усогласен сооднос меѓу општите и заедничките општествени потреби, ни да се одмери вкупното оптоварување на бруто доходот на стопанството и националниот доход на земјата со фискалните давачки и самоуправните придонеси, посматрани заедно.

⁸ Во 1974 година отпаѓаше на приходите на буџетите 43,16%, а во 1975 — 40,22% од вкупната бруто наплата на општествените приходи, додека придонесите и другите приходи на самоуправните интересни заедници учествуваа со 45,56% во 1974, и 49,58% во 1975 година. Приходите на фондовите и „другите приходи“ опфаќаа 11,28%, односно 19,20%. Види: Савезни секретаријат за финансије: Документација, Београд, јуни, 1976 година, стр. 19—25.

Познато е дека услугите што ги врши (произведува) секторот на општествените дејности не можат да се препуштат на законите на пазарната алокација. Општественото влијание треба овде да се обезбедува директно, со свесни — самоуправни одлуки, а не преку пазарните цени. Општествената и економската смисла на специфичната поставеност на општествените дејности во југословенскиот финансиски систем треба да се гледа првенствено во интенцијата — самоуправувањето да не се ограничи само на материјалното производство, туку тоа доследно да се примени и во овој сектор на општествените активности. Освен тоа, имајќи го предвид исклучителното значење на општествените дејности, за поединецот и за општеството во целост (некои од овие дејности имаат карактеристики аналогни на инфраструктурата во материјалното производство), развитокот во оваа сфера, вкупно и по внатрешната структура, треба да се усогласи непосредно и функционално со објективните економски можности и потреби на општеството. Со новата институционална положба на општествените дејности создадени се организациони претпоставки за директно влијание на корисниците на услугите од заедничката потрошувачка врз програмата за работа на организациите на здружениот труд од оваа област и врз употребата на средствата што им се обезбедуваат за финансирањето. Конечно, на овој начин треба да се постигне поадекватна валоризација на трудот и порамноправна положба на работните луѓе во општествените дејности со работниците од материјалното производство, како и да се обезбедува неопходен степен на солидарност во задоволувањето на заедничките потреби.

Новиот општествен и финансиски статус на општествените дејности ги актуелизира во полна мера прашањата за долгорочните програми, за темпото на развојот и за ефикасноста на функционирањето на овие дејности. Но, обезбедувањето на оптималниот обем, структура и регионална дистрибуција на општествените дејности, претставува мошне сложен проблем заради нивниот нестоковен карактер и заради фактот дека нема автоматски и објективни критериуми за алокација на средствата за нивните потреби. Интензитетот на потребите на овие услуги не се манифестира како ефективна побарувачка во стоковно-пазарниот механизам. Кај повеќето од нив постои и определен временски расчекор меѓу моментот на идентификацијата на потребите и времето кога тие можат да бидат задоволени (на пр. формирањето кадри, покривањето нови научни области и сл.), а одделни дејности имаат и превентивен карактер. Заради сето тоа, место стихијно, низ цената и пазарот, овде треба да се одлучува свесно, низ самоуправниот односно политичкиот механизам.⁹ Од друга страна, не смее да се губи од предвид дека уделот на општествените дејности во вкупниот фонд на општествениот труд е релативно голем, дека овој сектор во современите услови покажува насекаде тенденција кон брз развиток, кон своевидно брзо опремување на трудот, како и дека самоуправниот процес во оваа област треба да

⁹ *Мара Бешићер*, „Специфично тржиште слободне размене рада“, во „Систем друштвеног финансирања“, *op. cit.* стр. 259—275.

се потврдува низ вистинското функционално вклопување на овие дејности во општествената репродукција. Сето тоа бара адекватно вреднување и покривање на тековните и развојните потреби на општествените дејности, но во исто време и рационализација на работењето во нив.

Општеството треба да ги дефинира целите во оваа област врз долгорочна основа, а субјектите на одлучувањето, пред сè самоуправните интересни заедници и организациите на здружениот труд во нив, да ги утврдуваат и да ги презентираат аргументирано и реално своите потреби. Низ конфронтацијата во рамките на самоуправните интересни заедници на овој вид понуда и побарувачка на услугите на општествените дејности, како во специфичен пазар на слободна размена на трудот, треба да доаѓа до сообразување на нивното вреднување и финансирање со материјалните можности и приоритети на општеството.¹⁰

Појдовната поставка за финансирањето на општествените дејности е дека наменското распоредување на доходот во материјалното производство за алиментирање на овие дејности нема карактер на трансфер, односно на одземање на доходот. Резултатите на трудот на овие дејности, како реална категорија на репродукцијата, се всушност содржани во доходот што се реализира во стопанството. Само што вистинските ефекти од овие услуги се изразуваат посредно, во зголемената продуктивност на факторите на производството.

Подрачјето на општествените дејности, токму заради неговото значење во општествената репродукција и карактерот на работата во нив, не може во финансирањето да биде препуштено на стихијните конјунктурни колебања во стопанството. Реализирањето на договорените програми со институциите на општествените дејности, поради самата природа на нивната општествена содржина и намена, не може преку финансирањето да се адаптира краткорочно кон динамичните текови на изворите од кои се напојува. Нивното алиментирање треба да има неопходна стабилност и во таа насока треба да се доизградува механизмот, па и концепцијата на нивното материјално обезбедување.

IV. Институционалните промени и оформувањето на автономните потсистеми на општественото финансирање повлекоа значајни импликации врз конзистентноста на системот на општествените приходи. Така, структурата на фискалните извори за финансирањето на општествено-политичките заедници стана еднострана. Дојде до нагласена доминација на посредните видови на даноците: на данокот на промет и на царините. Тие сега формираат преку 80%, а без меѓусебните трансфери и над 90% од буџетските средства, додека директните даноци добија сосема маргинална улога¹¹. Тоа ги доведува приходите и целото финансирање на општествено-политичките заедници во зависност скоро исклучиво од домашната и увозната потрошувачка.

¹⁰ Мара Бешџер, *op. cit.*, стр. 288.

¹¹ Според податоците за 1974 и 1975 година данокот на промет, царините и таксите формирале 82% од бруто износот на вкупно наплатените приходи на сите буџети во земјата. Извор: Савезни секретаријат за финансије, *op. cit.*, стр. 2—12.

Од друга страна, таквата моноструктура на приходите го стеснува просторот за манипулирање со даноците во водењето на активна фискална политика, а го актуелизира сè повеќе и проблемот на регресивниот социјален ефект на водечкиот приход — данокот на промет. Ваквата состојба тешко може да биде во согласност со општоприфатените критериуми во науката за рационалноста на еден даночен систем. Мултиинструменталноста на системот, потпирањето на повеќе видови даноци и други приходи, а особено определениот сооднос меѓу непосредните и посредните даноци, претставува еден од основните постулати на ефикасноста на системот. Двете половини од поранешната структура на даночниот систем, заснована врз комбинација на непосредните и посредните даноци, скоро наполно се одделија и се пренесоа, едната во едниот, другата во другиот потсистем на општественото финансирање. При тоа, претежниот дел од поранешните непосредни даноци сега е супституиран со одделни видови придонеси. Таквата финансиска констелација, поради автономноста и институционалните разлики го отежнува, па дури и го оневозможува комплементарното и усогласено користење на даноците и придонесите во мерките на фискалната политика за стабилизациони, развојни или други цели.

Едностраноста на изворите на приходите, со сите недостатоци што ја придружуваат, уште повеќе се потенцира во потсистемот на финансирањето на заедничките потреби, каде што секоја одделна самоуправна интересна заедница е врзана во своето алиментирање главно за еден вид придонеси: од доходот на организациите на здружениот труд или од личниот доход на работниците и граѓаните. Дефектите на недограденоста на системот на ваквото финансирање особено се чувствуваат во годините на нарушена стабилност и на ослабена материјално-финансиска положба на стопанството.

Релативно крупни импликации од споменатите промени во општественото финансирање настанаа и во самиот буџетски систем. Низ подолг процес, особено по издвојувањето на проширената репродукција од буџетското финансирање, по институирањето на самостојни фондови во областа на стопанската и социјалната инфраструктура, а сосема радикално по ликвидирањето на државниот капитал на нивото на сите општествено-политички заедници и, конечно, со целосната дебуџетизација на финансирањето на општествените дејности се вршеше постојано стеснување на опфатот и на структурата на буџетите. Всушност, економската функција на буџетот во нашиот систем е објективно ограничена поради битно различната позиција на државата во стопанството и во општествените дејности. Во други земји буџетот е најсилниот инструмент на државната интервенција во стопанските движења и во социјалните односи. Специфичната институционална основа на нашиот федерализам посебно ја редуцира улогата на буџетот на Федерацијата. Наспроти на тоа, во другите социјалистички земји или во земјите со пазарно стопанство, при интервенциите во проширената репродукција и инфраструктурата, односно во рамките на стабилизационите акции и на другите мерки на фискалната политика решавачка улога има употребата на приходите, расходите и програмите на цен-

тралниот буџет. И меѓубуџетските трансфери (дотациите) во нашиот систем имаат стриктна функција во финансиското израмнување на дефицитарните буџети и во финансирањето на фиксирани намени. Тие, за разлика од честата практика во други земји, не оставаат никаков простор за нивно користење во стабилизациони или други економски цели. На крајот, финансиската сувереност на републиките, покраините и општините им дава особен печат на односите на децентрализацијата во нашиот систем и го чини проблемот на координацијата и спроведувањето на заедничка финансиска политика исклучително сложен, особено од аспектот на адекватното димензионирање на вкупните буџетски расходи и на одржувањето на темпото на нивниот пораст во рамките на динамиката на општествениот производ и на стабилизационите и развојните барања на економската политика.

V. Во проучувањето на институционалните, структурните и функционалните аспекти на нашиот систем на општественото финансирање, науката би морала пред сè да даде одговор на прашањето во која мера тој може да служи за водење на активна економска политика на полето на стабилизацијата и развојот. Тргувајќи од идејниот концепт на самоуправниот социјализам, одделно имајќи го предвид односот кон државата и нејзините функции, би можело да се дојде до погрешен заклучок дека на нашиот систем на општественото финансирање можат да му се оспорат основните карактеристики што ги застапува современата теорија за фискалната политика. Би можело да се изградува теза за стриктна неутралност што треба да ја има системот на општественото финансирање во нашата земја, односно да се застапува сфаќањето блиско на класичната доктрина, дека основната функција на фискалниот систем треба да се исцрпува во покривањето на општествените расходи и во правичната распределба на фискалниот товар. Таквите сфаќања немаат научна основа ниту им одговараат на интересите и на практиката на нашата заедница.¹² Денес во светот е општо прифатено сознанието дека освен оригинерната, тесно финансиската функција, што ја имаат јавните приходи и расходи и нивната алокација, тие во прв ред се оценуваат според нивната целесообразност за ефикасно инкорпорирање во реализирањето на целите на економската и социјалната политика.

Како што беше споменато, институционалните трансформации внесоа суштествени поместувања во областа на општественото финансирање. Меѓутоа, глобалната големина на ова финансирање, остана без позначајни промени. Преку даноците и придонесите во нашата земја веќе подолго време се опфаќа близу до 40% од националниот доход за потребите на општата и заедничката потрошувачка. Тоа не приклучува кон земјите со релативно високо фискално оптоварување. Таквата категорија во макроекономската распределба на националниот доход каква што претставува општественото финансирање, по своите агрегатни димензии, структура и територијална дистрибуција, има крупно

¹² Д-р Ксеније Бојоев и М-р Перо Јурковиќ, „Фискални систем у светлу уставних промена“, во „Финансије“ 1—2, 1975, Београд., стр. 19.

директно и повратно дејство врз тековите во стопанството и таа не може да биде оставена на автономно и спонтано формирање. Целиот систем на општественото финансирање, со своите приходи и расходи врши постојано влијание врз односите на агрегатната понуда и побарувачка, врз нивните големини и секторска и регионална структура, врз развојот на стопанството и врз редистрибуцијата на доходот.

Стабилизационата функција на општественото финансирање во наши услови се изразува активно во прв ред низ нејзината антиинфлациона примена, заради постојано присутните тенденции кон експандирање на сите видови потрошувачка. Објективно поретко настануваат состојби кога фискалната политика треба да се насочи кон поттикнување на побарувачката и отстранување на расчекорот меѓу потенцијалното и постигнатото општествено производство (во периоди на депресија предизвикана со недостатна побарувачка). Но и покрај сите ограничувања, активна стабилизациона политика на буџетот и на вкупното општествено финансирање може и во нашите институционални услови со успех да се применува, под претпоставка усогласено и дисциплинирано да се спроведуваат заедничките мерки од страна на сите носители на државното и самоуправното финансирање.

Во овој контекст заслужува да се спомене и политиката на буџетска рамнотежа, која има особено значење од стабилизационен аспект. Без застапување за догмата на рамнотежа по секоја цена, треба сепак да се определат околностите во кои е економски оправдано таа да биде жртвувана. Така, без робување на кејнзијанската доктрина, остварувањето на политиката на буџетски вишок може и во наши услови да се вброи меѓу позитивните фактори во спроведувањето на стабилизациони акции во периодите на инфлација, под услов едновременно да се определи таква употреба на вишокот што не ги поништува ефектите врз контракцијата на побарувачката предизвикани со неговото создавање. Одделна актуелност, меѓутоа, има политиката на дефицитот, која инаку сериозно се зацврсти во нашата практика, без да отстапува и во годините на висока инфлација. Прибегнувањето кон дефицитно финансирање тешко може да најде оправдување, освен ако тоа се ограничи главно на покривање на нерамнотежата создадена во вонредни околности и во ситуации на недостиг на побарувачка во другите сектори на финалната потрошувачка.¹³

Познато е дека со политиката на општествените приходи и расходи се дејствува директно и посредно и на алокацијата на ресурсите, така што фискалната политика може да се јави во улога на активен инструмент на развојната политика. Постојат и за нас прифатливи методи на фискална стимулација на продуктивноста, на порационално користење на средствата, на насочување на распределбата во полза на акумулацијата, на поттикнување на техничкиот прогрес и иновациите и сл.

¹³ „Систем друштвеног финансирања“, редактори Ксеније Бојоев — Перо Ѓурковиќ, оп. cit., стр. 204.

Политиката на даноците и придонесите влијае и врз релативните цени на факторите на производството. Тоа, впрочем, и беше основен мотив за поновата ориентација дел од обврските што се наплатуваа од личните доходи или според нив, да се префрли врз директно зафаќање на доходот, односно да се премине од оданочување со трошочен карактер кон оданочување на постигнатите резултати на работењето. Претераното оптоварување на живиот труд, како фактор на производството, во досегашниот систем го зголемуваше неговото релативно учество во структурата на цената, генерираше инфлаторни ефекти, ја смалуваше акумулативноста на организациите на здружениот труд и нерамномерно го распоредуваше фискалниот товар во стопанството на штета на работноинтензивните гранки. Од друга страна, дистрибуцијата на даночните обврски и на придонесите по области и гранки на стопанството, на долгорочен план неминовно произведува ефекти и врз стопанската структура. Сигурно е, на пр., дека не остана без влијание врз изборот на инвестициите доскорешната ориентација тежиштето на придонесите и даноците да паѓа врз личните доходи.

Меѓу економските функции на фискалните инструменти заслужува да се спомене и комбинацијата меѓу политиката на цените, даноците и субвенциите, која наоѓа исто така релативно честа примена во другите и во нашата земја. Исто така треба да се има предвид учеството на данокот на промет во вкупната структура на приходите, покрај другото, и од гледна точка на влијанието што го врши врз конкурентската позиција на извозното стопанство, зашто тоа е ослободено од овој данок, како што свое значење имаат и општествените расходи наменети за извозни субвенции и за разни видови извозни рефакции.

На крајот и покрај фактот што даноците и придонесите кои се остваруваат од индивидуалниот сектор не формираат повеќе од 10 до 11% од вкупните општествени приходи,¹⁴ нивните економски и социјално-политички цели далеку ја надминуваат потесната финансиска улога што им припаѓа во постојниот систем.

VI. Имајќи ја предвид крајно децентрализираната структура и автономноста на потсистемите на општественото финансирање, како и можните противречности, што се јавуваат во услови на децентрализирано финансирање на општествените потреби, особено од гледна точка на потребите за стабилно и усогласено задоволување на општествените потреби и нивното сообразување со општествениот план и со целите, задачите и мерките на економската политика на земјата, прашањето за хармонизацијата на основите на системот на финансирањето на општата и заедничката потрошувачка и за координацијата на финансиските одлуки добиваат особена актуелност во нашата земја.

Со оглед на прерогативите на републиките и покраините во областа на даночниот и буџетскиот систем и политика на нивните подрачја, доколку би отсутствувале мерки за хармонизација на основите

¹⁴ Тоа е многу пониско од учеството на индивидуалниот сектор во националниот доход кое изнесува сса 20%.

на системот на финансирањето, постои реално можност да дојде до продлабочување на разликите и до сè поголемо меѓусебно оддалечување на даночните и буџетските системи на републиките и покраините во сите нивни елементи. Во екстремна консеквенција тоа би можело да доведе до израснување на осум различни даночни и буџетски системи на југословенскиот простор.

Освен тоа, од финансиски и економски аспект системот на придонесите за финансирање на општествените дејности, по поединечното и кумулативното дејство, се израмнува скоро во целост со ефектите што ги предизвикуваат директните даноци и од своја страна уште повеќе ја продлабочува хетерогеноста на системот на општествените приходи и нивната употреба во сите елементи што се релевантни за глобалната распределба на општествениот производ, за условите на стопанисувањето и за положбата на организациите на здружениот труд и на граѓаните на пазарот. Поради диспаратите во структурата и елементите на даноците и придонесите се врши нееднаков притисок на цените и репродуктивната способност на стопанството и тие внесуваат дисторзии во економските односи и во условите на конкуренцијата на единствениот пазар во земјата. И покрај тоа што во нашата земја вонекономските влијанија придонесуваат за затворање на мобилноста на факторите на производството и на интеграционите текови, различниот третман на физичките и правните лица со даноци и придонеси има реперкусии врз однесувањето и ориентацијата на стопанските субјекти во поглед на изборот на локацијата за производство и потрошувачка. Практиката со миграциите на занаетчиите и на други индивидуални производители од терцијалниот сектор кон подрачја со подобра даночна клима тоа несомнено го потврдува. Познати се и примерите за избор на потрошувачките центри, особено за стоки од трајна потрошувачка и поголема вредност во зависност од разликите во стапките на републичкиот и локалниот данок на промет.

Ако монетарната и фискалната политика по правило ја сочинуваат првата одбранбена линија во програмите на стабилизацијата, се поставува прашањето на кој начин може успешно да се спроведува заедничка развојна и стабилизациона политика во услови на децентрализирано општествено финансирање. Пред сè мора да се води сметка општото ниво на оптоварувањето на даноци и придонеси, како и пропорциите, структурата и динамиката на расходите да бидат определени во сообразност со базичните барања на економскиот развој и стабилноста.

— Познат е феноменот на префрлувањето на даноците: товарот на оданочувањето не останува секогаш на субјектите и на подрачјата каде што бил распореден, туку низ меѓурегионалните економски текови и преку механизмот на цените се врши негова дифузија. Непрекинато се врши „извоз“ и „увоз“ на регионалниот товар на даноците и придонесите. Главни трансмисии на ова пренесување се каналите на меѓурегионалната размена, чии биланси во основата зависат од нивото на економската развиеност и од економската структура на одделните

подрачја. Кога се има предвид фискалната карта на републиките и покраините, основниот ризик за меѓурегионално пренесување на даночниот товар кај нас е врзан за непосредните даноци и придонеси, во прв ред оние што го зафаќаат доходот на организациите на здружениот труд, личниот доход на работниците и задолжителниот заем на средствата (деловниот фонд) на стопанството.

Од гледна точка на координацијата на политиката на даноците и придонесите во федерации од нашиот тип станува актуелно и прашањето во која мера да се врши усогласување на висината на оптоварувањето на даночните субјекти и на федералните единици во целост. Принципот на „еднаквото оданочување на еднаквите“ за подрачјето на целата земја е напуштен веќе подолго време, затоа што висината на даноците и придонесите самостојно се определува во секоја република, општина и самоуправна интересна заедница. Прашањето и не се поставува за враќање кон системот на потполно унифицирање на даночниот товар на поединците и регионалните целини (републики, покраини, општини), туку за границите до кои фискалните диспаритети не предизвикуваат непожелни последици од економски и социјален карактер, не го ослабнуваат внатрешното единство и не го нарушуваат во основа принципот на еднаквоста.¹⁵

Ако се имаат предвид горните и другите импликации од можното продлабочување на фискалните диспаритети, концепцијата за фискалната хармонизација во нашата земја би морала да тргнува од тесната меѓузависност на стопанството на единствениот пазар и од фактот дека заедничките цели на развојот, стабилизацијата и распределбата, не можат успешно да се остваруваат без усогласување на основите на системот и без координација на политиката на општественото финансирање на сите нивоа и од страна на сите носители на финансиските одлуки во сферата на општата и заедничката потрошувачка. Таквата политика бара пред сè јасно дефинирање на концепцијата и целите на хармонизацијата и координирањето.

Политиката на хармонизација само во екстремно толкување може да инсистира на целосна униформност на системот, структурата и видовете на даноците и придонесите. Секој реален пристап кон финансискиот федерализам од нашиот вид би морал да му даде предност на концептот на флексибилна хармонизација, која им остава доволно простор на иницијативата и самостојноста на републиките и покраините во политиката на општата и заедничката потрошувачка сообразно со условите на нивните подрачја.

¹⁵ Францускиот економист *Alain Barrère* во „Economie financière“, Dalloz, Paris, 1971, стр. 840/3, изнесува дека на пр.: за концепцијата на фискалната хармонизација на Заеднички европски пазар, каде што оваа проблематика доби исклучителна актуелност ги смета како најсуштествени следниве три хипотези.

- израмнување на глобалниот фискален товар на земјите — членки;
- компензирање на глобалниот товар во цената на производството; и
- хармонизација на самите фискални системи, односно на структурата и основните елементи на даноците.

Во нашиот систем, затоа, хармонизацијата и координирањето на општественото финансирање би требало пред сè да се насочат кон следниве основни цели:

— Да се остварува усогласеност на општественото финансирање со договорените заеднички интереси за спроведување на развојната и стабилизационата политика.

— Да се оневозможува такво регионално диференцирање на системот и политиката на општественото финансирање кое би позволувало користење на фискалните мерки за создавање на административни предности за стопанството од сопственото во однос на стопанството од другите подрачја. Такво регионално диференцирање би водело кон нарушување на економските услови на стопанисувањето и на конкуренцијата на внатрешниот пазар, би ја спречувало слободната циркулација на стоките, услугите и факторите на производството и би внесувало елементи на дискриминација (нееднаков фискален третман) на даночните субјекти и на производите во зависност од нивната резиденција и територијално потекло.

— Да се оневозможи такво користење на системот на даноците и придонесите кое би водело кон префрлање на фискалниот товар помеѓу републиките и покраините.

— Да се одржуваат разликите во даночното оптоварување на одделните субјекти и на цели територијални подрачја во договорени рамки со цел да не се ослабуваат социјалната и политичката хомогеност од гледна точка на продукционите и на меѓунационалните односи во земјата.¹⁶

Ksente BOGOEV

THE INSTITUTIONAL AND ECONOMIC ASPECTS OF PUBLIC FINANCING IN YUGOSLAVIA

S U M M A R Y

The paper, „The Institutional and Economic Aspects of Public Financing in Yugoslavia”, concerns some relevant aspects of the present situation of public financing in Yugoslavia. First of all, the trend towards centralization in the federative countries of the world and the opposite tendencies in Yugoslav federalism are dealt with. In this context, particular importance is given to relations which came into existence after the last constitutional amendments in Yugoslavia in two fields. Firstly, the introduction of the system of contributions (cotization) in the financing of the Federation, which now provides for 50% of the indispensable revenues for

¹⁶ Види поопширно — *Д-р Ксеније Бојев*, „Координација друштвеног финансирања“, во „Финансије“ 3—4/1976, Београд, стр. 104—126.

its budget through contributions paid by the Republics and Provinces from their fiscal sources. Secondly, the shift of the fiscal sovereignty of the Federation almost entirely to the Republics and Provinces, which autonomously regulate the budget and taxation systems on their territory by their own legislation.

The paper then analyses the process of the decreasing of state functions in the sphere of public activities and their establishment on integral, self-managing lines on the basis of the latest constitutional changes. As a result, a radical division of public financing into two separate sub-systems has been made in the Yugoslav financial system. For the traditionally „pure“ functions of the state: national defence, jurisdiction (law and order) and administration, which are called *public (budget) spending* in Yugoslav terminology, traditional fiscal forms of financing are preserved: budget, taxation, public loans, etc. On the other hand, expenditure on education, science, culture, health and social security, which fall under *collective spending* in Yugoslav terminology, represents a separate sub-system which is financed outside the budget, entirely independently and on a self-managing basis. To this purpose, separate, so-called selfmanaging communities of interest have been formed for each field of the aforementioned public activities. They are not financed by taxes, but by contributions, which represent a de-fiscalized kind of revenue, which is not introduced by law but negotiated on a self-managing basis between the self-managing communities and the economy (a sort of exchange of labour between the „providers“ of the services and the „beneficiaries“ of those services is carried out). The main social and economic reason behind such an institutional solution is the intention not to limit self-management only to material production but to apply it also in social activities and, moreover, to harmonize growth in this domain overall, structurally and territorially, with the objective economic needs and possibilities of society.

The implications of such social and institutional changes on the rationality and consistency of the system of public financing are analysed in the paper from the aspect of their effectiveness in realising stabilization, growth and social policies. In this connection, particular attention is paid to the significance and consequences of the reduced role of the Federation budget, insufficient diversification of the revenue in budgetary and self-managing financing and the problem of co-ordination owing to the strong decentralization and fragmentation of public financing. The paper underlines the basic elements which should determine the harmonization of the system and co-ordination of measures in the fiscal policies, that are important for the positions of economic subjects and citizens on the single market and in connection with the needs of the community for the application of collective growth and stabilization policy.

БИБЛИОГРАФИЈА
НА ДОП. ЧЛЕН КСЕНТЕ БОГОЕВ

1. *За нашите задачи во областа на сѣкодневно-ѣаричните односи.* — Социјалистичка зора, 1950, II, 4/5, стр. 32—48.
2. *За новиот финансиски систем: осврт на некои прашања.* — Преглед, 1951, I, 1, стр. 61—72.
3. *Финансиите на НР Македонија до крајот на 1945 год.* — Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје, 1954, I, стр. 335—372.
4. *Сѣојанските проблеми на комунаита.* — Преглед, 1954, IV, 2, стр. 36—52.
5. *Budžet Bugarske za 1954.* — Finansije — Beograd, 1955, 3/4.
6. *Development and System of Communal Finances in Yugoslavia* / S. Vidaković. — Belgrade: Standing Conference of Towns and Urban Municipalities of Yugoslavia, 1955. — 96 str.
7. *Комуналне финансије Југославије.* — Комуна Београд, 1955, 4.
8. *Комуналните финансии и нивното значење за локалната автономија.* — Les finances communales — La Haye, 1955.
9. *Сарадња зајадноевропских земаља у области размене и ѣлаћања.* — Годишник на Економскиот факултет во Скопје, 1957, IV, стр. 83—130.
10. *Надворешноѣрѣовските аспекти на заедничкиот ѣазар.* — Годишник на Економскиот факултет во Скопје, 1958, V, стр. 5—69.
11. *Придонесот на буџетите од личниот доход на работниците.* — Современо претпријатие, 1958, I, 4, стр. 1—17.
12. *Движењето на населението и на работната сила во ѣрадовите на НРМ.* — Преглед, 1959, IX, 5/6, стр. 25—37.
13. *Финансирање на културно-ѣросветните дејносии.* — Стопански преглед, 1960, X, 5, стр. 1—25.
14. *Локални ѣишесѣвени инвестициони фондови.* — Годишник на Економскиот факултет во Скопје, 1960, VII, стр. 57—87.
15. *Nekoi aspekti na zapadno-evropskata integracija.* — Ekonomist — Zagreb, 1960, XIII, 1, str. 72—91.
16. *Народните одбори и финансирањето на здравствено-социјалните дејносии.* — Стопански преглед, 1961, XI, 6, стр. 1—25.
17. *Расѣределбата на ѣриходите меѓу ѣолиничко-ѣерииѣоријалните единици.* — Годишник на Економскиот факултет во Скопје, 1961, VIII, стр. 31—104.

18. *Finansije NR Makedonije*. — Enciklopedija Jugoslavije, 1962, V, str. 684—685.
19. *Finansiski sistem na FNRJ*. — Skopje: Ekonomski fakultet, 1962. — I del: 163 str.; II del: 113 str.
20. *Komunalne finansije*: skripta za postdiplomski studij. — Zagreb: Ekonomski fakultet 1962. — 88 str.
21. *Monetarno-kreditna politika*. — Ekonomski pregled — Zagreb 1963, 3/5, str. 364—369; Ekonomist — Zagreb, 1963, XVI, 1. str. 196—203.
22. *Problematika budžetskih prihoda*: skripta za postdiplomski studij. — Zagreb: Ekonomski fakultet, 1963. — 95 str.
23. *Три прашања од монетарно-кредитниот систем*. — Стопански преглед, 1963,, XIII, 1, стр. 22—33.
24. *Фискална политика*: skripta za postdiplomski studij. — Skopje: Ekonomski fakultet 1964. — 122 str.
25. *Kombinovana primena monetarne i fiskalne politike u zapadnim zemljama*. — Finansije, — Beograd 1964, XIX, 11/12, str. 541—557.
26. *Lokalne finansije Jugoslavije*. — Beograd: Savez Ekonomista Jugoslavije, 1964. — 376 str.
27. *Основните прашања за идниот развој на земјоделството*. — Стопански преглед, 1964, XIV, 5, стр. 12—19.
28. *Улогата на фискалната и монетарната политика во развојот на земјите со иланско стипанство*: реферат за Меѓународниот симпозиум во Центарот за економски истражувања. — Буенос Аирес, 1964.
29. *Фискалната и монетарната политика на неразвиените земји*. — Стопански преглед, 1965, XV, 2, стр. 1—27.
30. *Opšti prikaz fiskalnog sistema i fiskalne politike Jugoslavije*. — Univerzitet danas — Beograd, 1966, VIII, 9/10, str. 149—163.
31. *Jugoslawiens Fiskalsystem*. — Regensburger Universitäts-Zeitung, 1967, III, 5, str. 24—32.
32. *Stabilizaciona fiskalna politika*. — Ekonomist — Zagreb, 1967, XX, 1/2, str. 28.
33. *Кредитен систем на СФРЈ — воведен дел*: студија / В. Мајхснер; Ј. Покорни. — Скопје: Економски институт, 1968. — 115 стр.
34. *Актуелната политика на идниот развој на неразвиените подрачја во Југославија*. — Стопански преглед, 1969, XIX, 1/2, стр. 2—18.
35. *Основни белези и перспективи*. — Македонија од распаката кон иднината. — Скопје: Трудбеник, 1970, стр. 59—74.
36. *Создадени се солидни основи за напреден развој на стипанство во Македонија*. — 25 години на СР Македонија. — Скопје: Комунист, 1969, стр. 69—79.
37. *The Economy of SR Macedonia*. — Yugoslavia and Her Republics. — Belgrade: Interpress, 1969, str. 175—190.
38. *The Fiscal System of Yugoslavia*. — Ekonomist — Zagreb, 1969, XX, str. 99—112.
39. *Čisti računi radi zajedničke politike*. — Ekonomska politika — Beograd, 1970, XIX, 939, str. 8—12.
40. *Финансискиот систем на Југославија низ призмата на современата фискална теорија*. — Економски факултет: Јубиларен годишник, 1970, стр. 59—75.

41. *Fiskalni i budžetski problemi.* — Ekonomska misao — Beograd, 1970, III, 4.
42. *Ošihšesševno-ekonomskiiše i ušejñi šroblemi na srednoroeñnoiš razvoš na Rešub-likaiša.* — Скопје: Биро за информаци на ЦК СКМ, 1970. — 306 стр.
43. *Podela normative funkcije između federacije i republika u oblasti sistema poreza i finansiranja.* — Aktuelna pitanja podele normative funkcije između federacije i republika. — Beograd: Institut za uporedno pravo, 1970, str. 186—193.
44. *Tri ključna pitanja finansijskog sistema Jugoslavije.* — Sistem finansiranja i poreski sistem. — Beograd: Savezna skupština, 1970, str. 25—36.
45. *Politika bržeg razvoja nerazvijenih republika i pokrajina.* — Ekonomist — Zagreb, 1970, XXIII, 2/3, str. 369—383.
46. *За економскише функции на Федерацијаиша и републикише.* — Стопански преглед, 1970, XX, 6, стр. 1—19.
47. *The Concept of Development.* — Ekonomist — Zagreb, 1971, XXIV, 3/4, str. 734—742.
48. *Финансии: учебник за економскише училишиша.* — Скопје: Просветно дело, 1971. — 153 стр.
- 48а. *Финансии: учебник за економскише училишиша.* — Скопје: Просветно делс, 1974. — 158 стр.
49. *Расшејшош на Социјалистичка Решублика Македонија до 1975 године.* — Опште-ствен план на СРМ од 1971 до 1975 година. — Скопје: Службен весник на СРМ, 1972.
50. *Дејтерминациише на долорочниош развишош на СР Македонија.* — Стопански преглед, 1972, XXII, 3/4, стр. 5—17.
51. *Финансискише односи међу републикише и оишишниише.* — Стопански преглед, 1972, XXII, 5/6, стр. 3—23.
52. *Порамномерен реионален развој.* — Погледи, 1972, 4, стр. 451—462.
53. *Aktuelni problemi fiskalnog federalizma i stabilizacije.* — Finansije — Beograd, 1974, XXIX, 1/2, str. 3—16.
54. *Друшшвени договор и шројекш дугорочног развоја шлошшривреде.* Гласник — Beograd, 1974, 6.
55. *Финансијски односи између републике и оишишине.* — Комуна, Beograd, 1974, XIX, 11, стр. 11—17.
56. *Ekonomske perspektive i koncepcija politike za 1975 godinu.* — Ekonomist, Zagreb 1975, XXVIII, 4, str. 369—381.
57. *Finansije i budžet.* — Ekonomski leksikon. — Beograd: Savremena administracija, 1975, 163 одредници.
58. *Koncepcija razvoja i privredni sistem.* — Ekonomist — Zagreb, 1975, XXVIII, 1, str. 85—94.
59. *Položaj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina u društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije.* — Trideset godina Socijalističke Jugoslavije. — Beograd: Monos, 1975, str. 359—367.
60. *Položaj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u razvoju Jugoslavije.* — Socijalizam — Beograd, 1975, XVIII, 7/8, str. 825—841.
61. *Со какви мерки шрошшв инфлацијаиша.* — Стопански преглед, 1975, XXV, 5/6, стр. 435—450.

62. *Nove tendencije u poreskom sistemu Jugoslavije* / B. B. Jelčić. — Zagreb: Institut za javne finansije, 1975. — 25 str.
63. *Fiskalni sistem u svetlu društvenih promena* / P. Jurković. — Finansije — Beograd, 1975, XXX, 1/2, str. 7—22.
64. *Banke — posebne finansijske zajednice udruženog rada*. — Jugoslovensko bankarstvo — Beograd, 1976, 4, str. 8—15.
65. *За реџионалната координираност на сџојанскиот развој на СР Македонија*. — Стопански весник, 16. VI 1976.
66. *Koordinacija društvenog finansiranja*. — Finansije, 1976, XXXI, 3/4, str. 104—127; *Sistem društvenog finansiranja*. — Zagreb: Ekonomski institut, 1976, str. 329—376.
67. *Osnovni elementi strukture poreznog sistema* / Dr. Tomljenović, Dr. Jurković. — Sistem društvenog finansiranja. — Zagreb: Ekonomski institut, 1976, str. 102—107.
68. *Osnovni presek fiskalnih i monetarno-kreditnih promena u našoj zemlji*. — Finansije — Beograd, 1976, XXXI, 11/12, str. 1—19.
69. *Sistem poreza u individualnom sektoru* / Dr. Jurković. — Sistem društvenog finansiranja. — Zagreb: Ekonomski institut, 1976, str. 137—142.
70. *Ојшњественој и сџојанскиот развој на Социјалистичка Република Македонија*. — IX семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје — Охрид, 1976. — 19 стр.
71. *Развојот и реџионалната комјоненција*. — Стопански преглед, 1976, XXVI, 4/6, стр. 891—902.
72. *Sistem finansiranja i ekonomska politika* / Dr. Jurković. — Sistem društvenog finansiranja. — Zagreb: Ekonomski institut, 1976, str. 38—42.
73. *Ekonomске функције буџета* / Dr. Jurković, Dr. Hanžeković. — Sistem društvenog finansiranja. — Zagreb: Ekonomski institut, 1976, str. 200—205.
74. *Концепцијата и институциите на порамномерниот развој на републиките и покраините*. — Стопански преглед, 1976, XXVI, 1/2, стр. 33—53.

ЃУРЃЕ БОШКОВИЌ

Роден е на 11 април 1904 година во Белград. На Техничкиот факултет во Белград дипломирал во 1928 година.

Бил редовен професор на Архитектонскиот факултет во Белград и директор на Археолошкиот институт при САНУ. Почесен доктор на науките е на Белградскиот универзитет.

Се занимава со проучување на процесот на општите движења на материјалната и духовната култура, а посебно внимание му посветува на проучувањето на средновековната уметност на југословенските народи и на археологијата.

OSVRT NA NEKA PITANJA RAZVITKA MATERIJALNE I DUHOVNE KULTURE MAKEDONSKOG NARODA

Jednu od osnovnih determinanti za određivanje identiteta jednog naroda predstavlja i njegova sveukupna materijalna i duhovna kultura, — u prošlosti, u sadašnjosti, — samim tim i u budućnosti.

Korelacija je pri tom neosporna:

Nema naroda bez određenih kulturnih manifestacija, i nema kulture, ni materijalne ni duhovne, bez svog osnovnog nosioca — određene narodne sredine.

Negiranje jednog, sve jedno kog od ovih elemenata, znači jednovremeno negiranje i sviju ostalih.

Prvu, početnu, a samim tim u izvesnom smislu i najodlučniju fazu borbe za dokazivanje svog sopstvenog postojanja makedonski narod i makedonska kultura već su uglavnom savladali. Pri tom valjalo se boriti, pre svega sopstvenim snagama, jednovremeno i uz podršku progresivnih snaga van Makedonije, protiv sviju negativnih tendencija nacionalističkog, ideološkog ili političkog karaktera koje su se suprostavljale i koje se još uvek tu i tamo suprostavljaju sagledavanju prave istine.

Negiranje realnog postojanja makedonske kulture kroz njeno prisvajanje dolazilo je sa raznih strana, pre svega od pojedinih neposrednih suseda.

No vreme nacionalističke euforije ne može nikada večito da traje. Pod neumitnim delovanjem zakona socijalističkog razvitka proćiće jednoga dana i ova, danas najdrastičnije izražena kod naših istočnih suseda.

Nasuprot takvoj situaciji, koja se, u raznim vidovima, ispoljava još uvek samo spolja, izvan njenih granica, pojavljuje se i jedna zdrava, opipljiva, čvrsta realnost, u vidu Socijalističke Republike Makedonije, u okvirima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao garanta samostalnosti i progresivnih kretanja njihovog osnovnog nosioca, makedonskog naroda, — u svakom pogledu, pa i u kulturi. Samim tim otvorene su ogromne, ranije neslućene mogućnosti kako za dalji socijalistički razvitak same kulture, — tako i za jasnije, naučno sagledavanje celokupnog njenog razvojnog toka u prošlosti.

U tom pogledu i Makedonska akademija nauka i umetnosti, i Univerzitet u Skoplju i druge naučne i stručne institucije u Makedoniji već su i do sada dali krupne doprinose sagledavanju, pod raznim uglovima, postavljenog problema.

Taj doprinos međutim valja ne samo dalje produbljivati već i naučno sistematizovati.

Naime, makedonsku materijalnu i duhovnu kulturu ne čine samo, pojedinačno, izolovano, — način svakodnevnog života makedonskog čoveka, njegove ruralne i urbane aglomeracije, njegova raznovrsna arhitektura, utilitarna i sakralna, — bogatstvo njegovog likovnog izražavanja, njegov jezik, usmena i pisana književnost, njegova muzika, igra, nošnja, međusebna ljudska obhoda, verovanja oformljena u raznim kulturnim obredima, svečarskim ili posmrtnim, — već jednom rečju sve, jednovremeno sve ove manifestacije njegovog društvenog, biološkog i duhovnog bića viđene kao celina. Razume se, manifestacije koje se, pojedinačno uzev, u različitim trenucima javljaju i u različitom intenzitetu.

Ovako kompleksna, a u isti mah i varijabilna celina, zahteva jednovremeno i multidisciplinarno prilaženje njenom sagledavanju.

Neophodno je otuda vršiti naučna istraživanja ne samo paralelnim, ponekad čak i divergentnim linijama različitih nauka, pa postignute rezultate slagati u nekakvu zajedničku mozaičnu celinu, — kako se to i drugde ponajčešće do sada radilo, — već još u toku samih istraživanja, sistemom složenog timskog rada, ukrstiti i usmeriti u jednom pravcu sam metodološki pristup svojstven pojedinim naukama. Samim tim, već u toku istraživačkog procesa, pojedine nauke, neposrednim konfrontiranjem svih oblika istraživanja, vode ka — ne mozaičnom već celovitom sagledavanju problema.

Sociološke, istorijske, lingvističke i druge nauke, da ih sve ne nabrajamo, pojedinačno — budu li zajednički proučavale iste fenomene, razume se tamo gde je takvo proučavanje nužno i moguće, — odvešće nas konačno postavljenom cilju. Međusobno grupno kombinovanje pojdinih nauka i njihovih posebnih metoda prilaženja određenim problemima mora se, međutim, sasvim prirodno, vršiti u zavisnosti od živog kompleksa pitanja koja sačinjavaju celinu u razmatranju sveukupnog kretanja kulture.

Ovako krupan naučni poduhvat može se, u jednom dužem istraživačkom procesu obaviti samo mobilizacijom sviju odgovarajućih kadrovskih snaga, na bazi široko postavljenog plana i programa rada, zasnovanog na međusobnom samoupravnom dogovoru pojdinih naučnih i stručnih institucija, sa Makedonskom akademijom nauka i umetnosti kao svakako najpodesnijim inicijatorom za njihovo objedinjavanje.

No već danas, na osnovu naučnih rezultata do kojih se dosadanjim istraživanjima došlo, mogu se ne samo nazreti već delimično i jasnije sagledati izvesne karakteristike makedonske materijalne i duhovne kulture.

Njeni prapočeci izviru pre svega iz opšte, zajedničke, slovenske kulture koja je sazrevala već tada u raznovrsnim, diferenciranim oblicima, u samoj biti narodnog života još pre dolaska i stabilizacije Slovena na Balkanskom poluostrvu. Kao osnovna potka, ova se kulturna tradicija zadržala, u izvesnom smislu čak i nadalje razvijala, sve do današnjih dana. Ona ustvari predstavlja i onaj osnovni, čvorni faktor povezivanja makedonske kulture sa kulturama drugih slovenskih naroda, pre svega svojih najbližih suseda Bugara i Srba.

Pri tome, čuvajmo se dobro zamki rasističkih teorija. Već sam drugde imao prilike da upozorim da „slovenska kultura” nije posebna zato što su njen nosilac bili Sloveni, kao rasa, — već zato što je stvarana kao odraz materijalnih i duhovnih potreba društvene sredine pojedinih slovenskih plemena.

Otuda baš ti materijalni i istorijski uslovi, pod kojima su se slovenske plemenske grupacije formirale postepeno u određene narodne celine, determinisali su kako izvesne posebnosti u obrazovanju njihove kulture, tako i neke nove, istina na različite načine oformljene, veze sa njihovim susedima.

Makedonija se, tako, nalazi na samom isturenom južnom perifernom rubu slovenskih etničkih grupacija. Na udarnom borbenom položaju. Dok u svom zaleđu, na severu i prema istoku ima dva slovenska naroda, Srbe i Bugare, ona je, prema jugu i zapadu u enklavi, — uklještena, uklinjena, između Grka i Albanaca. U ovakvom slučaju javlja se slična reakcija kao kod svake materije, — pa i žive, i društvene materije, — neposredno izložene sudaru sa drugom, tuđom, mrtvom ili živom materijom. — S jedne strane vrši se kondenzovanje sopstvenih snaga u otporu koji se pruža nasilnom, ili i suviše jasno ispoljenom delovanju strane, u ovom slučaju žive, društvene, odnosno narodne sredine. Takav proces neposredno doprinosi i bržem, vidnijem zasrevanju sopstvenih vrednosti. — S druge strane, mimo, nezavisno od ove kondenzacije otpora, vrši se, u jednom dijalektičkom procesu, simultano, i međusobna infiltracija, pre svega onih, u našem slučaju kulturnih vrednosti, koje su najvitalnije, najsposobnije za međusobno ukrštanje i oplodivanje. Ovakvi procesi daju se zapaziti kako između žive vizantijske, — grčke, — a preko ove i bliskoistočnjačke, — i makedonske kulture, — tako, možda u nešto manje vidnom obliku, i između makedonske i albanske.

No jedan od zajedničkih imenitelja pri sagledavanju kulturnog razvitka naroda koji koegzistiraju na Balkanu, počev još od ranog srednjeg veka, samim tim i makedonskog, predstavlja nesumnjivo i kulturno nasleđe, koje se neposredno utkalo u njihovu sopstvenu kulturu.

To je pre svega nasleđe domorodne, još ilirske i tračke kulture, — međusobno bliske ali jednovremeno u izvesnim svojim oblicima manje ili više i diferencirane. Do ranog srednjeg veka to nasleđe nije međutim doprlo u svom primarnom vidu, već je i samo pretrpelo određene promene u sudaru sa mediteranskom, helenskom, helenističkom i rimskom kulturom, koje su na tlu Balkana ostavile za sobom vidne, žive korene. No i tu postoje izvesne razlike u intenzitetu i oblicima kulturnog nasleđa, pa otuda, pored osnovnog vida međusobnog povezivanja i pojava izvesnih oblika diferencijacije u daljem procesu razvitka kulture na pojedinim teritorijama i među pojedinim balkanskim narodima.

Značajan činilac objedinjenja kulture na celom ovom području predstavlja i pojava i sazrevanje feudalnih odnosa i feudalne ideologije, pokrivene plaštom hrišćanstva. U tom pogledu Makedonija se, zajedno sa ostalim teritorijama Balkana, uklapa u opšti razvojni proces srednjovekovne evropske kulture. Sagledamo li hrišćanstvo kao neposredni ideološki odraz feudalizma, i oslobodimo li ga religiozne, u suštini političke, ljuske pravoslavlja i katolicizma, — zapazićemo da su opšta gibanja srednjovekovne evropske kul-

ture, uz neznatne razlike koje nemaju veze sa etničkom diferencijacijom, manje više jedinstvena na celom tlu Evrope.

No Makedonija je u materijalnom i istorijskom pogledu u srednjem veku bila i u posebnom položaju. Ona je, osim izuzetno u vreme Samuila, u to doba bila, manje više, pod permanentnom supremacijom jedne od susednih država, — Vizantije, Bugarske ili Srbije. Otuda se, klasno sagledano, posebno u okvirima feudalnog društvenog sloja, može zapaziti u određenim trenucima i nešto jače povezivanje sa kulturama dominirajuće vlastodržalačke sredine susednih država, kulturama kojima je Makedonija uzvratila i svojim doprinosom. Narod je, pri tom, živeo i nadalje svojim sopstvenim kulturnim životom i na svoj način korigovao i modifikovao uticaje koji su do njega dopirali sa strane.

Nov objedinjavajući elemenat kulturnog života balkanskih naroda javlja se u doba turske dominacije.

Brišu se, pre svega, i političke i ekonomske, a dobrim delom i kulturne fiksne granice između pojedinih naroda na Balkanskom poluostrvu.

Nanovo se sada javlja dvostruki, simultani proces.

S jedne strane kondenzovani otpor nametanjima uticaja islamsko-orijentalne kulture, revitalizacijom sopstvenih stvaralačkih snaga, makar i u skromnijem vidu. — S druge, neosetno prihvatanje nekih od oblika, — onih, za makedonski i ostale balkanske narode, najpogodnijih, importovanih shvatanja. Uz, razume se, određene varijante i različiti intenzitet. Otuda se i kod makedonskog i kod drugih balkanskih naroda, koji su bili pod truskom dominacijom, javlja, tada sasvim prirodno, i izvesna retardacija u odnosu na opšti hod evropske kulture. Ovo tim pre, jer je u to doba zastavljen, odnosno drugojačije usmeren i proces reurbanizacije koji je, pret hodno, u toku zrelog srednjeg veka već počeo da dobija izrazitije oblike.

Pri svemu tome, stvaralački potencijal radnoga čoveka svakoga naroda, — u ovom slučaju makedonskog, — u svakom trenutku, na ovaj ili onaj način dolazi do svoga izražaja.

No nauke koje se bave raznim oblicima kulturnog života čoveka, kolikogod bile orijentisane na izučavanje prošlosti, — nužno, — inače ne bi bile ni društvene ni istorijske, moraju sa optimizmom da budu licem okrenute preko sadašnjosti prema budućnosti.

S druge strane orijentacija na iznalaženje, ponekad po svaku cenu, individualnih osobina u kulturama pojedinih naroda doprinosi pojavi izvesnih devijacija u shvatanjima o izolovanosti, u ekstremnim slučajevima čak i samoniklosti, autarhičnosti pojedinih kultura.

Vreme je, otuda, da se iznađu i prouče i oni faktori, oni zajednički imenitelji, koji su ove kulture međusobno povezivali, a ne samo jednu od druge razdvajali.

Ti faktori, od kojih smo neke nabrojali, u razna vremena bili su različiti, a i delovali su na posebne načine, menjajući se i po karakteru i po intenzitetu.

A danas?

Postoji li danas kakva unutarnja, zajednička živa sila, kadra da utiče na međusobno povezivanje kultura među narodima koji žive na Balkanu?

I koja?

— Postoji.

— Socijalistički humanizam.

Borba za nove društvene odnose u socijalizmu ne ograničava se samo na rešavanje osnovnih ekonomskih i društvenih problema. Njen domet je sa istim intenzitetom usmeren i na humanizaciju samoga društva, a samim tim i na humanizaciju njegove kulture — u svima njenim vidovima.

Pri tome internacionalističke tendencije socijalizma manifestuju se i kroz borbu aktivne koegzistencije i sa narodima nesocijalističkih država, na raznim nivoima, pa i na planu borbe za humanizaciju kulture i međusobnih kulturnih odnosa.

U perspektivi gledano proces socijalizacije društvenih odnosa biće, na ovaj ili onaj način, doveden do svoga sazrevanja i drugde, u drugim nesocijalističkim zemljama. Tada će biti uveliko olakšano i zajedničko, humanističko međusobno povezivanje među narodima koji jedni od drugih neće biti veštački razdvojeni političkim granicama različitih društvenih sistema.

No i dotle, i pre nego što se ove možda i udaljene perspektive ostvare, perspektive u kojima će socijalistički humanizam postati ona opšta zajednička snaga povezivanja kultura pojedinih naroda, koje će u njemu naći svoje sopstveno, odgovarajuće, ničim ugroženo mesto, — i dotle, borba za humanizaciju ljudskih odnosa, za humanizaciju ljudske kulture, mora da se razvija u punom svom razmahu.

Pri tome Makedonija, baš na borbenom mestu na kome se nalazi, kao jedan od nosilaca kako onih tradicija koje su u prošlosti objedinjavale, donekle bar, kulture balkanskih naroda, tako i novih socijalističkih, humanističkih stremljenja u kulturi, može da odigra značajnu, stvaralačku ulogu, životvornog međusobnog povezivanja budućeg kulturnog razvitka naroda koji žive na Balkanu.

ЕВГЕНИ ДИМИТРОВ

Роден е 1919 година во Плевен во НР Бугарија. Дипломирал на Правниот факултет во Софија.

Редовен професор е на Правниот факултет во Скопје.

Научната дејност ја насочува на проучувањата на уставниот и општествено-политичкиот систем во југословенската федерација.

РАЗВИТОКОТ НА ЈУГОСЛОВЕНСКИОТ ФЕДЕРАЛИЗМ И НЕГОВИОТ ПРИДОНЕС ЗА ТЕОРИЈАТА НА ФЕДЕРАЛИЗМОТ

1. — Во рамките на општиот развoтoк на федерализмот во светот се манифестираат две паралелни, но истовремено и спротивни тенденции. Додека, од една страна, федеративното начело сè повеќе се афирмира и освојува нови простори, така што денес скоро една третина од населението во светот живее во федеративно организирани заедници, од друга страна, неговата примена во одделните федеративно уредени држави е во состојба на латентна криза, чиј израз е постојаното слабеење на неговата суштина. Анализите на развојниот пат на федерализмот во одделните земји во последниве две столетија покажуваат дека федеративните односи се под постојан притисок на централизаторските тенденции на сојузот. Општа појава во сите федеративни земји, независно од начинот на кој се формирани и од целите заради кои се создадени, е тенденцијата кон осамостојување на сојузниот механизам и неговата супремација над федералните единици. Федералните институции, како што констатира проф. Вилијам Ливингстон, се стремат да станат основни, место да бидат изведени, да станат средство за себе, место да бидат средство за други цели.¹ Илустративен пример во овој поглед претставува федерализмот во САД, за кој во 1835 година Токвил пишуваше дека „сојузната власт... е само исклучок“ и дека „власта на државите е општо правило“,² а во почетокот на шестата деценија од нашево столетие проф. Роже Пенто констатира дека за „новиот“ федерализам се карактеристични сојузната супремација и кризата на државите-федерални единици.³

¹ W. Livingston, A Note on Nature of Federalism, Political Science Quarterly, 1952, 1, p. 81—95.

² Alexis de Tocqueville, De la démocratie en Amérique, Librairie de Médicis, Paris, 1951, t. I, p. 93—94.

³ Roger Pinto, La crise de l'Etat aux Etats-Unis, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1951, p. 7—46.

Исклучок од општите тенденции кон јакнење на централизмот и во старите и во новите федеративни држави претставува развојот на југословенскиот федерализам. Иако искуствата од неговото постоење и функционирање во текот на три и пол децении, сметајќи ја во овој период и фазата на неговиот ембрионален развој, се недоволни за научни заклучоци од потрајна вредност, југословенскиот федерализам со својата општа развојна насоченост отвора нови проблеми и нуди нови решенија, што го збогатуваат федерализмот како принцип и го унапредуваат како систем. Југословенската федерација, со трајните принципи врз кои се темели и со институционалните форми на нејзиното уредување, го обновува интересот за теориските проблеми и ставајќи под сомневање одделни, до скоро општо-прифатени гледишта, отвора нови подрачја за испитување, давајќи во исто време и свој придонес за натамошното збогатување на теоријата на федерализмот веќе пребогата со разновидни поставки и аспекти. Примерот и искуствата на југословенскиот федерализам особено го привлекуваат вниманието на теоријата од неколку аспекти.

2. — Едно од подрачјата во кои искуствата од југословенската федеративна заедница се од посебно значење за практиката и за теоријата на федерализмот во социјалистичкото општество е комплексот на односите меѓу националното прашање, федерализмот и социјализмот. Федерализмот како форма на уредување на меѓунационалните односи несомнено е поставка на марксистичко-ленинистичката теорија за решавање на националното прашање и појава што се сретнува исклучиво во повеќенационалните социјалистички заедници. Како што е познато, федерализмот во буржоаските држави не е условен со нивната национална сложеност, туку со сложеноста на односите што произлегуваат од географски, економски, историско-политички, културни и други причини. Југославија е втора во светот повеќенационална социјалистичка заедница со федеративно уредување.⁴ Таа започнува да се гради на федеративен принцип уште од самиот почеток на Народноослободителната војна и Социјалистичката револуција, а сообразно со идејните погледи на КПЈ за националното прашање, чија суштина е Лениновиот принцип за правото на секој народ на самоопределување. Принципите на доброволност, рамноправност и демократизам, прокламирани со одлуките на Второто заседание на АВНОЈ, од 29 ноември 1943 година и на земските антифашистички собранија на народното ослободување, одржани во текот на 1944 година, претставуваат неприкосновена основа на меѓусебните односи на народите на Југославија и на нивната уставна и општествена положба и се основен предуслов за опстанокот на југословенската заедница на народите и народностите и темел на нивното

⁴ Прва федеративно уредена повеќенационална социјалистичка заедница е СССР, додека трета е ЧССР од 1968 година.

сè поцврсто поврзување. Во исто време развитокот на меѓунационалните односи во Југославија во изминатиот период укажа на некои појави што не можат и не смеат да бидат запоставени во марксистичката теорија за националното прашање воопшто и во социјализмот посебно. Меѓунационалните односи во Југославија ја потврдуваат општата констатација, што произлегува од анализата на состојбата на овие односи и во другите социјалистички земји со сложен национален состав, како и воопшто во работничкото движење и во односите меѓу социјалистичките држави, дека нацијата и проблемите на меѓунационалните односи не ја губат својата актуелност и во социјализмот, како и дека со самото создавање власт на работничката класа и со нејзиното зацврстување како доминантна општествена сила националното прашање автоматски не се решава, ниту пак исчезнуваат корените на меѓунационалните проблеми. Од друга страна, во процесот на ликвидирање на основните класно-антагонистички односи и на изградба на новото социјалистичко општество, нацијата, чиј основен претставник и хегемон сега станува работничката класа, добива нови и сè поповолни услови за своја потврда и за сопствен општествено-економски, политички и културен развиток. Со реалното јакнење на националниот суверенитет своја потврда и нов подем доживуваат не само нациите што во условите на социјалистичкото општество го довршуваат процесот на своето конституирање туку и нациите чиј процес на конституирање бил завршен во предсоцијалистичкиот период. Оваа констатација не ја негира општата научна поставка дека нацијата е историска категорија која под одредени општествени услови настанува, се развива и ќе исчезне.⁵ Таа само наведува на заклучок дека нацијата во социјализмот не може да биде укината и дека нејзиното одумирање ќе биде долготраен и природен процес, чие остварување е условено со многубројни фактори.⁶ Секоја принудна политичка или друга мерка преземена во ова подрачје може да има само спротивни ефекти и со тоа да го запира природниот тек на овој процес. Во повеќенационалното социјалистичко општество, иако се преземени основните мерки за нивното решавање, проблемите во меѓунационалните од-

⁵ Тоа не е гледиште само на марксизмот. Познатиот француски буржоаски филозоф и општествен теоретичар Е. Ренан исто така го застапува гледиштето дека нациите не се вечни (*E. Renan, Qu'est ce que c'est la nation?*, Paris, 1891, p. 32).

⁶ Во определена фаза од развитокот на југословенското социјалистичко општество, поточно во времето на донесувањето на сојузниот Уставен закон од 1953 година и во првите години по неговото донесување, започнаа да се јавуваат гледишта за надминатоста на повеќенационалната основа на југословенската федерација, условена со потполното решавање на националното прашање. Меѓутоа, натамошниот развиток на меѓунационалните односи не ги потврди во потполност овие гледишта. Извесното запоставување на националното прашање во ова време придонесе одделни проблеми на меѓунационалните односи малку подоцна понагласено да се постават.

носи не исчезнуваат сосема. Овие проблеми се детерминирани со реалните, делумно наследени, делумно новонастанати односи, при што разликите во степенот на развиеност меѓу здружените народи, а во прв ред економските разлики, придонесуваат за појавата на посебни, а понекогаш дури и спротивни интереси меѓу нив. Субјективните сили на општествената заедница со своите погледи и мерки можат решавањето на овие проблеми да го олеснуваат или да го заоструваат, но самите проблеми тие никогаш не можат да ги укинат.

Меѓунационалните односи во југословенската заедница никогаш не се прикривани со превезот на монолитност и бесконфликтност и во неа, во сообразност со промените во целокупниот општествен систем, постојано се барани и изнаоѓани нови политички, економски и други средства за нивното уредување. Новите решенија, и покрај осцилациите во нивниот интензитет и во ефикасноста, секогаш биле насочувани кон подоследно обезбедување сувереноста на одделните народи на Југославија и кон зацврстување рамноправноста на сите народи и народности во неа.

Искуствата од развитокот на меѓунационалните односи во Југославија покажуваат дека федерализмот останува како еден од основните и потрајните принципи за организација на социјалистичката повеќенационална заедница. Националното прашање не може да се смета за конечно решено со уставното утврдување на федеративниот принцип како основа на уредувањето на меѓунационалните односи.

Во развитокот на југословенскиот федерализам особено доаѓа до израз теориската опсервација за федерализмот како флексибилно начело, чие конкретно остварување е зависно од целокупноста на реалните односи и услови во заедницата што го прифатила и го применува. Федерализмот не е систем на крути односи утврдени еднаш засекогаш и за секакви услови. Од друга страна, федерализмот како уставен принцип бара постојано да се потврдува и да се остварува низ секојдневната практика, а уставно конституираните институции да функционираат реално и континуирано. Во спротивност ќе имаме нормативен поредок, а не реален систем; односно политички систем што, повеќе или помалку, се разликува од својот уставно нормиран модел. Федеративниот однос е динамичен однос, однос на постојана интеракција на сите субјекти на федеративната заедница и на нејзините институции. Слабеенјето на активноста на еден од конститутивните субјекти на федеративната заедница, а уште повеќе неактивноста на некој од нив, може да доведе до фактичното трансформирање на федеративното уредување во облик, кој, задржувајќи ја формалната уставна структура, повеќе или помалку се оддалечува од неговата федеративна суштина. Историјата и теоријата на федерализмот познаваат не

само формален федерализам туку и квазифедерализам и псевдофедерализам. Реалниот федерализам во социјалистичката повеќенационална заедница е еден од основните предуслови за нејзината стабилност.

3. — Процесот на деетатизација и на самоуправна општествена трансформација исто така има непосреден одраз и врз меѓунационалните односи и федеративната структура на југословенската заедница, а со тоа се отвора и нов комплекс на аспекти од значење за теоријата на федерализмот.

Еден од основните проблеми што се поставуваат во врска со процесот на деетатизација и на самоуправна општествена трансформација и на кои се очекува одговор од марксистичката политичка теорија е проблемот на односот меѓу етатизмот и федерализмот, поточно прашањето дали федерализмот е исклучиво државно-правна категорија и форма на внатрешно уредување сврзана само за државата. проблемот не е само апстрактно-теориски, туку е од непосреден интерес и за конкретното уредување на федеративните односи во социјалистичката повеќенационална заедница и за перспективите на федерализмот во социјализмот воопшто. Гледишта за сврзаноста на федерализмот исклучиво за државата не ѝ се непознати на нашата политичка теорија и тие укажале соодветно влијание и врз уставните формулации за карактерот на југословенската социјалистичка федеративна заедница.⁷

Иако во својот досегашен развиток федерализмот е познат првенствено како облик на внатрешно уредување на државата, почетните фази од процесот на деетатизација и на самоуправна преобразба на југословенското општество насочуваат кон заклучок дека федерализмот како принцип и облик на општествено-политичка организација во текот на овој процес добива нова содржина и нови вредности. Овој факт дава основа за натамошно тврдење дека федерализмот не мора судбински да биде поврзан со државата, дека во процесот на самоуправната општествена преобразба и самиот се трансформира и, според тоа, може да биде форма за уредување на повеќенационалните социјалистички општествено-политички заедници и во фазата кога тие ја губат својата етатистичка структура. Федерализмот не треба да се третира како исклучиво државно-правно начело и тој може

⁷ Во чл. 1 од Уставот на СФРЈ од 1963 година, како и во чл 1 од Уставот на СФРЈ од 1974 година, федеративниот карактер на Југославија е утврден во врска со нејзиното својство на држава („сојузна држава“), додека во нејзиното својство на самоуправна заедница таа е определена како социјалистичка и демократска заедница. Сепак овие белези не треба строго да се разграничуваат. Во прилог на ваквото становиште се одредбите на Основните начела на Уставот во кои Социјалистичка Федеративна Република Југославија е окарактеризирана како „сојузна република на слободни и рамноправни народи и народности и социјалистичка федеративна заедница на работните луѓе“ (Став 1 на оддел I од Основните начела).

да биде начело и облик на уредување и на сложени деетатизирани повеќенационални заедници, во кои нивните составни единици се заинтересирани да ја сочуваат својата индивидуалност и да не се загубат во унитаризмот и во униформноста на пошироката заедница.

Самоуправувањето како основен општествен однос и основен принцип на поразвиеното социјалистичко општество ја реafirмира првобитната демократска содржина на федерализмот и станува основна премиса на неговата теорија и практична примена. Самоуправниот федерализам на југословенската повеќенационална социјалистичка заедница ја зголемува улогата на нејзините конститутивни фактори — републиките, а во соодветен обем и на автономните покраини, како и на нивните социолошко-политички супстрати — народите и народностите. Освен тоа, во самоуправната федерација се активизира улогата и сè повеќе се прошируваат правата и на другите субјекти на самоуправниот општествено-политички систем — потесните општествено-политички заедници (особено општините), потоа, на основните и другите самоуправни организации и заедници, како и непосредната улога на граѓаните и работните луѓе. Во самоуправниот федерализам сојузот и федералните единици не се единствени носители на власта и на управувањето со другите општествени работи. Во вршењето на овие функции тие се ограничени со уставно утврдените права на другите самоуправни субјекти.

Самоуправниот концепт на југословенскиот федерализам го отфрла гледиштето за федерацијата како надредена структура над федералните единици и потенцира една од суштествените оригинални карактеристики на федерацијата како заедница заснована врз спогодбата меѓу нејзините конститутивни субјекти. Унитаристичко-централистичките тенденции во развитокот на класичните федерации и сличните основи на современите федерации, како и формално-логичкиот метод на анализа на односите во федерацијата, придонеле во теоријата да се запостави, дури и сосема да се заборави оригиналната суштина на федерализмот. Концептот на федерацијата како спогодбена заедница не се исцрпува само во принципот на доброволност како основен темел врз кој таа е изградена. Овој концепт, од една страна, ја обезбедува самостојноста на федералните единици како историски конституирани општествено-политички индивидуалитети, а од друга страна, не исклучува и такви институционални решенија со кои на сојузот му се обезбедуваат и права на непосредно одлучување и извршување на донесените одлуки. Битното е, при тоа, овие права да не се пропишани еднострано од сојузот, да не им се натурени на федералните единици, како и да не можат еднострано да се менуваат од страна на сојузот. Овие права на сојузот треба секогаш да бидат израз на заедничките интереси на здружените едини-

ци, што тие самите ги согледале и усогласено ги утврдиле со сојузниот устав како политичко-правен фундамент на федеративната заедница.

4. — Проблемот на централизмот во рамките на федерализмот и развојните тенденции во едната или другата насока исто така се едно од подрачјата во кои југословенскиот федерализам го привлекува вниманието на теоријата. Проблемот на централизмот во рамките на заедниците со федеративна структура е постојано актуелен проблем на развојната практика и на теоријата на федерализмот. Тенденциите и појавите на осамостојување и јакнење на еднаш конституираниот сојузен механизам и на постојано проширување на неговите права за сметка на федералните единици не само што е согледана појава во развитокот на федерализмот во скоро сите земји, туку тие имаат и карактер на научно утврдена развојна законитост на федерализмот. За разлика од овие општи тенденции кон јакнење на позициите и кон ширење на правата на сојузот, кои се забележуваат во последниве децении во скоро сите федеративно уредени држави, југословенскиот федерализам се движел во спротивна насока и претрпел крупни трансформации, какви што не се сретнуваат во федеративните системи на другите земји. Својот развоен пат југословенскиот федерализам го започнува како облик на федерализам со висок степен на централизација на функциите на власта и на управувањето со другите општествени работи. Неполни три децении подоцна една од неговите основни карактеристики е значително развиената самоуправна положба на неговите конститутивни субјекти и извонредно широките права и одговорности на републиките и автономните покраини.

При оцената на развојниот пат на југословенската федеративна заедница од централизиран до самоуправен федерализам, кој не бил секогаш и праволиниски трасиран, треба да се имаат предвид многубројни и разновидни објективни и субјективни околности, што ги условувале состојбите во одделните развојни етапи. За карактерот на југословенскиот федерализам во првиот стадиум од неговиот развиток, кој го опфаќа времето од донесувањето на првиот сојузен Устав и годините до воведувањето на работничкото самоуправување и кој се одликува со силно изразени централизаторски белези, детерминирачки се повеќе околности. Прво, создавањето на југословенската федеративна заедница врз урнатините на старата унитарно-централистичка држава, заснована врз фиктивната концепција за нејзината единствена национална структура и врз доминантната позиција на великодржавната хегемонистичка буржоазија, која не само што ја негира национално сложената состојба туку и спрема одделни националности спроведува политика на национална асимилација. Второ, отсуството на сопствен и претходно разработен концепт за уредувањето на федеративните односи меѓу народите на Југославија, условено, од една страна, со за-

браната и инкриминирањето (како тешко кривично дело) на секаква активност во правец на федеративно преустројство на стара Југославија, а од друга страна, со специфичните околности на вооружената народноослободителна и револуционерна борба, во текот на која се поставуваат и се зацврстуваат темелите на југословенската федерација, поради што во текот на борбата само се прокламирани трајните принципи врз кои народите на Југославија се обединуваат во федеративна заедница. Трето, прифаќањето во основа на советскиот уставен модел за уредување на федеративните односи, кој, како што е познато, претставува модел на високоцентрализирана федерација. Четврто, објективната потреба од централизирање на значајни општествени функции во сојузот, наложена од потребите на довршување задачите на социјалистичката револуција, особено во сферата на општествено-економските односи и, посебно, на сопственичките односи, како и од потребата од натамошно обезбедување на основните придобивки од вооружениот дел на социјалистичката револуција.

За развојниот пат на југословенскиот федерализам е особено значајно што тенденциите кон ширење на сојузниот централизам се запрени кратко време по донесувањето на првиот сојузен Устав и набргу започнува перманентен процес на децентрализација,⁸ односно на пренесување на правата и одговорностите од сојузот на републиките, а во соодветен обем и на автономните покраини. Овој процес, кој не се запира само на нивото на републиката, односно на автономната покраина, во почетокот ги има сите белези на типична управна децентрализација, но со јакнењето на самоуправните основи на целокупниот општествен, економски и политички систем, подоцна тој ги надминува сопствениите рамки и добива поширок карактер. Задржувајќи ги и натаму белезите на децентрализацијата, тој прераснува и во процес на федерализација.

Веќе при донесувањето на сојузниот Уставен закон од 1953 година почнува да се нагласува тенденцијата кон ограничување на правата на сојузот и кон проширување на правата на републиките. Реализацијата на овие тенденции не се одвиваше ниту брзо ниту ефикасно. Сериозен чекор во оваа насока е направен со Уставот на СФРЈ од 1963 година, со кој правата и должностите на федерацијата се определени малку попрецизно, а со тоа се обезбедени и можности за поголема самостојност на републиките. Меѓутоа, подоцнежните анализи на неговите решенија покажаа дека сепак тој не само што нормативно задржал обемни права во корист на федерацијата туку и допуштал, со од-

⁸ Терминот не е сосема адекватен, затоа што децентрализацијата е поим карактеристичен за унитарно-централистичките системи. Но, од друга страна, тој е во толку широка употреба во нашата општествено-политичка литература, што е тешко да се инсистира на неговото напуштање и заменување со друг термин.

делни општи клаузули, некои од тие права во практиката уште повеќе да се рашируваат. Проблеми во врска со обемот и карактерот на правата на федерацијата во овој период се јавија особено во две области, кои со Уставните амандмани од 1968 и 1971 година и со Уставот на СФРЈ од 1974 година беа решени на нови основи.

Првата област ги опфаќаше економските права на федерацијата, меѓу кои централно место заземаше проблемот на концентрацијата на најголемиот дел од средствата на општествената репродукција во сојузот и на одлучување за нивната намена. Со концентрацијата на овие средства во сојузот, тој, решавајќи за нивното инвестирање, всушност вршеше нивно прелевање од една во друга република, со што битно се влијаеше врз темпото и степенот на нивниот стопански и општествен развој. Овој крупен проблем, меѓу другото, и на меѓунационалните и меѓурејубличките односи во современата фаза е уреден на радикално нов начин и во сообразност со самоуправните основи на нашето социјалистичко општествено-економско уредување и решавањето за управувањето и употребата на овие средства е пренесено од општествено-политичките заедници (не само од федерацијата, републиките и автономните покраини туку и од другите општествено-политички заедници) врз самоуправно здружениот труд.

Втората област го опфаќаше општиот проблем на разграничување на функциите, односно на правата и должностите меѓу федерацијата и републиките, како и автономните покраини, а во него централно место заземаше проблемот на законодавните права на федерацијата. Во врска со решавањето на овој проблем треба да бидат нагласени неколку значајни новини. Прво, во Уставот на СФРЈ од 1974 година е напуштена категоријата на исклучиви права и должности на федерацијата, какви што таа ги имаше во областа на народната одбрана, надворешните работи и државната безбедност, а на републиките и автономните покраини им е обезбедена соодветна димензија на права и должности и во овие области. Второ, вкупниот обем на правата и должностите на федерацијата е намален, што не значи дека е тој и сосема мал, а со тоа е обезбеден простор за нови и проширени димензии на права и должности на републиките и автономните покраини. Во исто време, попрецизно се определени димензиите на постојните права и должности на федерацијата, така што во одделни области таа има само права и должности на законодавно нормирање на општествените односи, додека во други области, покрај законодавната норматива што ѝ припаѓа, таа е и одговорна за извршувањето на соодветните сојузни закони. Трето, напуштена е категоризацијата на сојузните закони на потполни, основни и општи и, номинално, утврден е само еден вид на сојузни закони. Најпосле, укинати се

општите клаузули што на федерацијата ѝ овозможуваа да уредува општествени односи со одделни видови сојузни закони и тогаш кога тие и не беа утврдени со сојузниот устав, а во практиката најчесто служеа како основа за проширување на законодавната дејност на федерацијата.⁹ Што се однесува до областа на извршувањето на сојузните закони и на други прописи и општи акти, утврдена е претпоставка на надлежност во корист на органите во републиките и автономните покраини. Сојузните органи се надлежни за непосредното извршување на сојузните закони и на други прописи и општи акти и се одговорни за нивното извршување само во оние случаи кога е тоа утврдено со Уставот на СФРЈ.¹⁰

Со Уставот на СФРЈ од 1974 година се обезбедени многу пореални услови за една значително нова положба и улога на републиките и автономните покраини во федеративната заедница. Денес се тие основни центри во кои работните луѓе и народите и народностите ги остваруваат своите суверени права, а во СФРЈ ги остваруваат само оние суверени права кои, во нивни заеднички интерес, изрично се утврдени со Уставот на СФРЈ.¹¹ Новите уставни решенија, иако не означуваат последен дострел во оваа насока и се одраз на степенот на сознанијата за карактерот на односите во федерацијата, се потврда на динамичноста на процесот на федерализација што непрекинато се манифестира не само во уставно-нормативната сфера, туку исто така и во реалната општествено-политичка организација на југословенската социјалистичка заедница на народите и народностите. Од друга страна, Уставот предвидува и ефикасни средства да се спречат евентуални нови тенденции кон реанимирање на централизмот и враќање кон надминати состојби.¹²

5. — Новиот карактер на југословенската федеративна заедница во прв ред е инспириран со принципот на рамноправност на народите и народностите и интенцијата за неговата што последна примена во уредувањето на односите меѓу федерацијата и републиките односно автономните покраини. Досегаш-

⁹ Види ги членовите 119, 120, 160, 161 и 162 од Уставот на СФРЈ од 1963 година и членовите 268 и 281 од Уставот на СФРЈ од 1974 година.

¹⁰ Член 273 од Уставот на СФРЈ од 1974 година.

¹¹ Став 2 на оддел I од Основните начела на Уставот на СФРЈ.

¹² Извесна опасност од нови облици на сојузен законодавен централизам можат да претставуваат тенденциите кон премногу широко толкување на точ. 2 од став 1 на член 281 од Уставот на СФРЈ, според кој федерацијата има право и должност да ги обезбедува системот на социјалистичките самоуправни општествено-економски односи и единствените основи на политичкиот систем, како основа за донесување на одделни сојузни закони, како и тенденциите кон преобемното законодавно уредување на општествените односи во оние случаи кога право и должност на федерацијата е да ги уредува само основите на системот, основните односи или основните права и обврски, односно должности (точ. 3, 4, 5, 6, 8 и 11 од став 1 на член 281).

ниот развoтoк на односите во југословенската федеративна заедница ја потврдува тезата дека рамноправноста не е ниту формално-уставен ниту статички принцип. Новите односи поставени на подоследно рамноправна основа не само што ги надминуваат претходните туку се и новина за практиката и за теоријата на федерализмот воопшто. Тие ја оневозможуваат доминацијата или водечката улога на која и да е нација и ја обезбедуваат рамноправноста на народите и народностите во федеративната заедница како целина, потоа во социјалистичките републики и автономните покраини, но исто така и во другите општествено-политички заедници и во самоуправните организации и заедници. Рамноправноста на народите и народностите, односно на републиките, а во определени димензии и на автономните покраини, е реален принцип и еден од основните столбови врз кои југословенската федеративна заедница е градена уште од самиот почеток на нејзиното создавање и како таков посебно е нагласен и обезбеден со Уставот на СФРЈ, со уставите на социјалистичките републики и со уставите на автономните покраини од 1974 година.¹³ Рамноправноста на народите и народностите е битен белег и на определбата на општиот карактер на СФР Југославија, на социјалистичките републики и на автономните покраини.¹⁴

¹³ Член 245 од Уставот на СФРЈ, член 3 од Уставот на СРБХ, член 2 и 177 од Уставот на СРМ, член 250 од Уставот на СРСЛ, член 145 од Уставот на СРСр., член 137 од Уставот на СРХ, став 3 на член 1 од Уставот на СРЦГ, член 4 од Уставот на САПВ и член 4 од Уставот на САПК.

¹⁴ Така, СФР Југославија претставува државна заедница на доброволно обединети народи и на нивните социјалистички републики, како и на социјалистичките автономни покраини Војводина и Косово, кои се во состав на СР Србија, и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните и на рамноправните народи и народности (чл. 1 од Уставот на СФРЈ). Иако во определувањето на општиот карактер на социјалистичките републики постојат нијанси, кои при една поподробочена теориска анализа не треба да бидат запоставени, значајно е што сите тие не се самодефинирале како државни и самоуправни заедници само на еден народ туку истовремено и како држави и самоуправни општествено-политички заедници на определени народности, односно и на деловите на други народи и народности што живеат во нив. Така, СР Босна и Херцеговина е социјалистичка демократска држава и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните, на народите на Босна и Херцеговина — Муслиманите, Србите и Хрватите, на припадниците на другите народи и народности што живеат во неа, заснована... на сувереноста и рамноправноста на народите на Босна и Херцеговина и на припадниците на другите народи и народности што живеат во неа (чл. 1 од Уставот на СРБХ); СР Македонија е национална држава на македонскиот народ и држава на албанската и турската народност во неа... и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните, на македонскиот народ и на рамноправните со него албанска и турска народност (чл. 1 од Уставот на СРМ); СР Словенија е држава заснована на сувереноста на словенечкиот народ и на народот на Словенија... и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните, на словенечкиот народ и на

Инспириран со стремежите да се обезбеди повисок степен на рамноправност на народите и народностите, како и на рамноправно учество на републиките и автономните покраини во одлучувањето за заедничките интереси што се остваруваат во федерацијата, новиот Устав на СФРЈ предвидува извонредно интересни новини во организацијата и функционирањето на федерацијата, кои го свртуваат и сè повеќе кон себе ќе го привлекуваат вниманието на теоријата. Повисокиот степен на рамноправност на народите и народностите во новиот уставен систем на Југославија се обезбедува, главно, на два основни начина: прво, со пошироката примена на рамноправната застапеност на републиките и соодветната застапеност на автономните покраини во органите на федерацијата и, второ, со воведувањето на принципот на одлучување на сојузните органи со согласност на републиките и автономните покраини.

Современиот југословенски федерализам воведува нови форми на застапеност на федералните единици во остварувањето на функциите на федерацијата, какви што не се сретнуваат во другите федеративно уредени држави. Учеството на федералните единици во одлучувањето за работите од надлежноста на федерацијата е појава позната во сите федеративно уредени земји и во теоријата се смета за една од суштествените карактеристики на федерацијата. Основен облик на ова учество претставува посебниот дом во состав на претставничкото тело на федерацијата, а сосема ретко се применувани и други форми. Во овој дом федералните единици најчесто се

италијанската и унгарската народност (чл. 1 од Уставот на СРСл.); СР Србија е социјалистичка демократска држава... и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните и на рамноправните народи и народности; таа е држава на српскиот народ и на деловите на другите народи и народности што живеат во неа и ги остваруваат своите суверени права (ст. 1 и 2 на чл. 1 од Уставот на СРСр.); СР Хрватска е држава заснована на сувереноста на народот... и социјалистичка самоуправна демократска заедница на работните луѓе и граѓаните и на рамноправните народи и народности; таа е национална држава на хрватскиот народ, држава на српскиот народ во Хрватска и држава на народностите што живеат во неа (ст. 1 и 2 на чл. 1 од Уставот на СРХ); СР Црна Гора е држава заснована на сувереноста на народот... и социјалистичка демократска заедница на работните луѓе и граѓаните и на рамноправните народи и народности; таа е држава на црногорскиот народ и на припадниците на другите народи и народности што живеат во неа (ст. 1 и 2 на чл. 1 од Уставот на СРЦГ). Исто така и САП Војводина е автономна социјалистичка самоуправна демократска општествено-политичка заедница на работните луѓе и граѓаните и на рамноправните народи и народности (чл. 1 од Уставот на САПВ), а САП Косово — автономна социјалистичка демократска општествено-политичка и самоуправна заедница на работните луѓе и граѓаните, на рамноправните Албанци, Муслимани, Срби, Турци, Црногорци и припадници на другите народи и народности и етнички групи (чл. 1 од Уставот на САПК).

застапени со еднаков број на членови.¹⁵ Според првиот југословенски сојузен устав обликот на учество на републиките во организацијата на федерацијата во основа не се разликуваше од класичниот модел. Во составот на сојузното претставничко тело постоеше посебен дом — Собор на народите, во кој еднакво беа застапени сите републики, а освен нив, на соодветен начин, беа застапени и автономните единици.¹⁶ Подоцна, со сојузниот Уставен закон од 1953 година и со Уставот на СФРЈ од 1963 година, положбата и улогата на Соборот на народите битно се менува. Тој престанува да биде рамноправен дом на Сојузното собрание, добива статус на посебно тело во состав на едниот од домовите на Собранието и располагаше само со можности во уставно утврдените случаи да интервенира заради заштита на рамноправноста на народите на Југославија и на уставно утврдените права на републиките.¹⁷ Меѓутоа, и во овој период Соборот на народите е тело во кое се рамноправно застапени републиките, а на соодветен начин и автономните покраини.¹⁸ Во 1968 година повторно е изменета положбата и улогата на Соборот на народите. Сега тој станува основен и општонадлежен дом на Сојузното собрание, кој рамноправно со другите собори одлучува за сите прашања од надлежноста на Собранието и без негова согласност не можеше да биде донесен ниту еден сојузен закон, потоа општествениот план на Југославија, сојузниот буџет, завршната сметка и секој друг позначаен акт. Во исто време и бројот на застапниците на републиките и автономните покраини во него двојно е зголемен.¹⁹ — Освен во Соборот на народите, во времето од 1953 до 1967 година, републиките беа застапени и во составот на Сојузниот извршен совет со по еден претставник, поточно, претседателите на републичките извршни совети по својата положба беа и членови на Сојузниот извршен совет.²⁰

¹⁵ Исклучок претставуваат: Германија (според Уставот од 1871 и Вајмарскиот устав од 1919 година), како и Сојузна Република Германија (според Основниот закон од 1949 година), Австрија, Канада и Индија.

¹⁶ Додека Сојузниот собор беше составен од пратеници избрани според нормата на 50.000 жители еден пратеник, Соборот на народите го сочинуваа по 30 пратеници од секоја република, 20 пратеници од АП Војводина и 15 пратеници од АО Косово и Метохија (чл. 53 и 54 од Уставот на ФНРЈ од 1946 година).

¹⁷ Член 44—49 од сојузниот Уставен закон од 1953 година.

¹⁸ Според Уставниот закон од 1953 година во Соборот на народите секоја република избираше по десет, АПВ — шест и АКМО — четири пратеници (чл. 27). Според Уставот на СФРЈ од 1963 година Соборот на народите го сочинуваа по десет пратеници од секоја република и по пет пратеници од секоја автономна покраина (чл. 166).

¹⁹ Во Соборот на народите републиките делегираа по 20 пратеници, а автономните покраини по 10 пратеници (ст. 2 на точ. 1 од Амандманот VIII на Уставот на СФРЈ од 1963 година).

²⁰ Став 5 на член 82 од Уставниот закон, став 3 на член 226 од Уставот на СФРЈ од 1963 година и став 1 на точ. 1 од Амандманот II на овој Устав.

Со Уставните амандмани од 1971 година рамноправната застапеност на републиките и соодветната застапеност на автономните покраини станува општ принцип, според кој се образува составот на скоро сите сојузни колективни органи и тела. Со Уставот на СФРЈ од 1974 година неговата примена е проширена и на двата дома на Собранието на СФРЈ (Сојузниот собор и Соборот на републиките и покраините), со што Југославија станува единствена земја во историјата на федерализмот во која двата дома на сојузното претставничко тело се образувани според принципот на паритетна застапеност на федералните единици, односно, поточно, според принципот на рамноправна застапеност на републиките и соодветната застапеност на автономните покраини.²¹ Во Претседателството на СФРЈ сите републики и автономни покраини се застапени со еднаков број членови.²² Принципот на рамноправна застапеност на републиките и на соодветна застапеност на автономните покраини целосно е применет и при образувањето на составот на сите други колективни органи и тела на федерацијата. Според овој принцип е утврден составот на избраните членови на Сојузниот извршен совет, на Сојузниот суд и на Уставниот суд на Југославија.²³

Вториот нов облик, преку кој се остварува рамноправното учество на републиките и автономните покраини во остварувањето на функциите, односно на правата и должностите на федерацијата, претставува одлучувањето на сојузните органи со согласност на соодветните органи на републиките и на автономните покраини. Така, во прв ред, согласност на собранијата на сите републики и автономни покраини е потребна за измена на Уставот на СФРЈ, односно согласност само на собранијата на сите републики кога со измената се уредуваат положбата на републиките и меѓусебните односи на федерацијата и републиките.²⁴ Југославија е единствена федеративно уредена земја во светот во која за измените на сојузниот устав е неопходна согласност на сите федерални единици, поточно на сите

²¹ Сојузниот собор го сочинуваат по 30 делегати на самоуправните организации и заедници и на општествено-политичките организации од секоја република, односно по 20 делегати од секоја автономна покраина (став 1 на член 291), а Соборот на републиките и покраините го сочинуваат по 12 делегати од собранието на секоја република и по 8 делегати од собранието на секоја автономна покраина (став 1 на член 292).

²² Претседателството на СФРЈ го сочинуваат по еден член од секоја република и автономна покраина и, по положба, претседателот на Сојузот на комунистите на Југославија (чл. 321).

²³ Став 1 на член 348, став 2 на член 370 и став 1 на член 381 од Уставот на СФРЈ.

²⁴ Член 398 од Уставот на СФРЈ.

републики и автономни покраини.²⁵ Согласносност на сите републики и автономни покраини е потребна и за менувањето на границите на СФРЈ.²⁶ Потоа, согласносност на собранијата на сите републики и покраини е потребна за утврдувањето на политиката и за донесувањето на сојузни закони со кои се уредуваат определени особено значајни економско-финансиски односи, како и давањето автентично толкување на законите со кои се уредуваат овие односи.²⁷ Нивна согласносност, исто така, е неопходна и за донесувањето на општествениот план на Југославија, за утврдувањето на вкупниот обем на расходите на буџетот на федерацијата, за основањето на фондови и за преземањето на обврски на федерацијата, освен кога според одредбите на Уставот на СФРЈ сојузните органи се овластени самостојно да основаат фондови и да преземаат обврски на федерацијата, за ратификација на меѓународните договори кои бараат донесување на нови или изменување на важечките закони што се донесени со согласносност на републичките и покраинските собранија, дури и за донесување деловник за работа на Соборот

²⁵ Во повеќето федеративни држави за измена на сојузниот устав воопшто не е потребна посебна согласносност на федералните единици. Таков беше случајот и во Југославија сè до 1971 година (Амандман XXXII на Уставот на СФРЈ од 1963 година). Само во одделни федеративни држави за измена на сојузниот устав е потребна согласносност и тоа од определен број федерални единици. Така, на пример, во САД за измена на сојузниот устав е потребна согласносност од претставничките тела на три четвртини од вкупниот број држави-федерални единици (член 5 од Уставот на САД од 1787 година).

²⁶ Став 3 на член 5 од Уставот на СФРЈ.

²⁷ Тоа се законите со кои се уредуваат односите во следните области: монетарниот систем и емисијата на пари, девизниот систем, надворешнотрговскиот промет, кредитните и другите економски односи со странство; формирањето на паричните и девизните резерви и располагањето со нив кога е тоа од интерес за целата земја; царинската и вонцаринската заштита, општествената контрола на цените на производите и услугите; кредитирањето на побрзиот развој на стопански недоволно развиените републики и автономни покраини; утврдувањето на приходите на општествено-политичките заедници што се остваруваат со оданочувањето на производите и услугите во прометот; системот и изворите на средства за финансирање на федерацијата; утврдувањето на мерките за ограничување на пазарот и на слободниот промет на стоки и услуги и на мерките што се основа за компензацијата и начинот и формата на компензацијата; здружувањето на организациите на здружениот труд кои вршат стопанска дејност и на нивните здруженија во стопанска комора за целата територија на СФР Југославија и задолжителното здружување на организациите на здружениот труд во заедници (точ. 2 од став 2 на член 286 од Уставот на СФРЈ); постапката за склучување и извршување на меѓународните договори кои бараат донесување на нови или изменување на важечките републички односно покраински закони, или од кои произлегуваат посебни обврски за една или повеќе републики или автономни покраини (став 1 на член 271 од Уставот на СФРЈ).

на републиките и покраините.²⁸ Меѓународните договори што бараат донесување на нови или изменување на важечките републички односно покраински закони, или од кои произлегуваат посебни обврски за една или повеќе републики или автономни покраини, се склучуваат со согласност на надлежните републички односно покраински органи.²⁹ Најпосле, и прописи за извршување на сојузните закони и други општи акти што ги донесува Соборот на републиките и покраините, се донесуваат врз основа на согласност на надлежните републички и покраински органи кога во тие закони и други општи акти е предвидено усогласување на ставовите.³⁰

Во најновата фаза од својот развиток социјалистичка Југославија ја прошири примената на начелото на рамноправно учество на федералните единици во остварувањето на функциите на федерацијата на нови подрачја и покажа примери на нови решенија, кои пред теоријата отвораат нови проблеми и перспективи. Со овие нови форми на партиципација на републиките и покраините длабоко се трансформира карактерот на југословенскиот федерализам и тие несомнено ќе укажат влијание и врз современите погледи на теоријата за социјалистичката повеќенационална федерација. Со новите уставни односи во југословенскиот федерализам се воспоставува и се обезбедува далеку постварна рамноправност меѓу народите и народностите, а со тоа и меѓу самите граѓани, затоа што без рамноправност на народите и народностите нема и не може да има и рамноправност на граѓаните во вистинската смисла на зборот.

6. — Развојните форми низ кои минал југословенскиот федерализам, принципите врз кои тој денес е заснован и институционализираните форми на односите во него, актуализираат и еден од клучните проблеми на општата теорија на федерализмот — проблемот на основните форми или видови на федерализам и на границите меѓу нив.

Федерализмот како принцип и облик на организација на сложените општествено-политички заедници се одликува со богатство на можности и конкретни решенија условени со реалните околности во кои тој се остварува и непосредните цели заради кои тој се применува. Со поимот федерализам се опфаќаат разновидни конкретни облици на сложена внатрешна организација на едно општество, што се создаваат на широкиот простор меѓу повисоките форми на децентрализираната унитарна заедница, на една страна, и потрајните облици на политичка, воена и економска меѓудржавна соработка (меѓудржавни сојузи), од друга страна.

²⁸ Точ. 1, 3, 4, 5 и 6 од став 2 на член 286 и член 279 од Уставот на СФРЈ.

²⁹ Став 1 на член 271 од Уставот на СФРЈ.

³⁰ Член 355 од Уставот на СФРЈ.

Разновидните конкретни форми на федерализмот, што во одделни земји настанувале и денес постојат, теоријата ги систематизира во два основни вида: федерација (сојузна држава) и конфедерација (сојуз на држави), или, според германската терминологија, која етимолошки најпотполно ги изразува нивните основни карактеристики — Bundesstaat и Staatenbund. Оваа категоризација во науката е скоро општоприфатена и спорите меѓу одделните теоретичари главно се сведуваат на различното определување на основните белези што го карактеризираат едниот или другиот вид федерализам. Меѓутоа, повремено се јавуваат и приговори на оваа поделба, дури се прават и обиди во принцип да се одрече нејзината оправданост. Во поново време приговори од сличен карактер можат да се сретнат и во нашата политичка теорија. На двојната категоризација на видовите на федерализам ѝ се забележува дека е заснована врз формално-логички критериуми, дека со неа се создаваат вештачки шеми и шалбони, како и статички категории и дека разновидните облици на федерализам се збиваат во рамки што не го изразуваат богатството на реалните појави.

Една од основните задачи на науката е, анализирајќи го множеството од конкретни појави, да ги систематизира овие појави според нивните заеднички белези и да ги дефинира општите претстави за нив. Теорискиот поим за една појава е синтетизирана претстава за множество конкретни слични појави. Теорискиот поим целосно не се поклопува со реалните појави што ги изразува, но за да има научна вредност во него треба да ја наоѓаат својата потврда општите, најзначајните белези на сродните појави што тој ги изразува. Теорискиот поим е генерализирана, но во исто време и упростена претстава за комплекс од сродни реални појави. Реалните појави со своите посебности и специфичности повеќе или помалку отстапуваат од теориски формулираната претстава за нив. Од друга страна, изразувајќи го општото и просечното, теоријата не смее да го негира конкретното и специфичното. Утврдувајќи ги општите поими и видовите на форми, таа мора да го признае постоењето и на преодни и на конкретни појави со мешани белези, што целосно не можат да се вклопат во соодветниот теориски поим. Овие општи поставки за односот меѓу реалните појави и теориските претстави за нив во целост се однесуваат и на облиците на федерализмот.

Неспорен е фактот дека не постојат два потполно истоветни конкретни облици на федерализам и дека секој од нив се одликува со одредени посебности, но исто така е неспорно дека меѓу конкретните облици на федерализам постојат и заеднички белези што го оправдуваат нивното категоризирање во основни теориски видови и поими. Такви основни видови во областа на федерализмот се федерацијата и конфедерацијата. Притоа секогаш треба да се има предвид дека во реалноста не

постојат потполно чисти облици на федерација и конфедерација и дека ниту еден конкретен облик на федерализам во целост не се поклопува со теорискиот поим на федерацијата и конфедерацијата. Во секоја конкретна федерација има повеќе или помалку елементи на унитаризам или конфедерализам, како што и во конфедеративните сојузи можат да се сретнат одделни белези што се предимно карактеристични за федеративната заедница. Најпосле, меѓу федерацијата и конфедерацијата постојат и такви конкретни облици во кои се среќаваат елементите и на едниот и на другиот основен вид на федерализам, што создаваат колебливост и во самата теорија. Во зависност од степенот на застапеноста на едните или на другите белези, теоријата, во крајна линија, со нужните огради и укажувања на специфичностите, овие конкретни облици ги приклучува кон едниот или кон другиот основен облик на федерализам.

Федерализмот во Југославија уште од самиот почеток на неговото создавање и сè до денес се карактеризира со низа специфичности и оригиналности. Сепак, и во претходните фази и денес тој ги има основните белези на една федерација, што од друга страна значи дека тој никогаш не ги имал и сите белези на класичниот теориски поим на федерацијата. На извесен начин тој секогаш отстапувал од него; денес многу повеќе отколку во претходните фази. Југословенскиот федерализам е специфичен вид на федерацијата, кој, иако во него постојат односи што не се среќаваат во историски познатите облици на федерализам и, според тоа, значително се разликува од сите до денес познати федерации, не ги преминал рамките на основните белези што го карактеризираат овој поим. Тоа се потврдува не само со изречната уставна одредба според која Југославија, како државна заедница на доброволно обединети народи и на нивните социјалистички републики, вклучувајќи ги и социјалистичките автономни покраини Војводина и Косово, кои се во состав на СР Србија, претставува „сојузна држава“.³¹ Тоа го потврдуваат уште и карактерот на сојузната уставност и законитост; системот на социјалистичките самоуправни општествено-економски односи и единствените основи на политичкиот систем; правото на федерацијата во многу случаи самостојно да донесува сојузни закони што се непосредно задолжителни за сите граѓани, за самоуправните организации и заедници и за сите општествено-политички заедници; правото на сојузните органи во определени случаи со уставот да можат непосредно да извршуваат одделни сојузни закони; вооружените сили на СФРЈ како единствена целина; заштитата на уставноста и законитоста доверени на Уставниот суд на Југославија; единственото државјанство на СФРЈ; единствениот југословенски пазар; единствената важност на целата територија

³¹ Член 1 од Уставот на СФРЈ од 1974 година.

на Југославија на одлуките, исправите и на другите поединечни акти издадени од органите и од овластените организации во една република односно автономна покраина; и, особено, единствената основна положба на работните луѓе и граѓаните.

Југословенската федерација е заедница на републиките, како и на автономните покраини што се во состав на една република. Но таа не е само тоа. Таа е истовремено и заедница непосредно на работните луѓе и граѓаните и на народите и народностите.

7. — Иако продукт на специфичностите на меѓунационалните односи и на развојот на самоуправните општествени односи, поради што и некои негови решенија се остварливи само во условите во кои е создаден, современиот југословенски федерализам, со вредноста на принципите што ги нагласува и со оригиналноста на формите и односите што ги создава, претставува сериозен предизвик на теоријата на федерализмот воопшто и во социјализмот посебно. Ако бидат, притоа, примерот и искуствата на федерализмот во Југославија, макар и делумно инспиративни за уредувањето на односите во пошироко интегрираните социјалистички повеќенационални заедници, неговиот придонес за практиката и теоријата на федерализмот далеку ќе ги надмине оценките што денес му се даваат како на поединечна појава.

Eugeni DIMITROV

DEVELOPPEMENT DU FEDERALISME YOUGOSLAVE ET SON APPORT A LA THEORIE DU FEDERALISME

RESUME

1. Le développement du fédéralisme yougoslave représente une exception aux tendances générales pour un renforcement du centralisme qui ont parues aussi bien dans les vieux que dans les nouveaux Etats fédéraux. Bien que les expériences de son existence et de son fonctionnement au cours de trois décennies et demi se montrent insuffisantes pour des conclusions scientifiques d'une valeur durable, le fédéralisme yougoslave, avec sa tendance générale de développement, ouvre et pose de nouveaux problèmes et offre nouvelles solutions qui enrichissent le fédéralisme en tant que principe et le font progresser en tant que système.

2. Un des domaines où les expériences de la communauté fédérale yougoslave sont d'une importance particulière pour la pratique et la théorie du fédéralisme dans la société socialiste est l'ensemble des rapports et relations entre la question nationale, le fé-

déralisme et le socialisme. Les relations nationales en Yougoslavie confirment la constatation générale qui découle de l'analyse de la situation de ces relations existant dans les autres pays socialistes à plusieurs nations (pluri-nationaux), de même qu'en général dans le mouvement ouvrier et dans les rapports entre les pays socialistes, que la nation et les problèmes des relations nationales ne perdent pas leur actualité dans le socialisme non plus, de même que, avec le seul fait de la prise du pouvoir de la part de la classe ouvrière et de l'affermissement de celle-ci en tant que force sociale dominante, ne se résout pas automatiquement la question nationale et ne disparaissent pas non plus les racines des problèmes nationaux. Les rapports nationaux dans la communauté yougoslave n'ont jamais été recouverts du voile du monolythisme et non-conflit et en elle, en accord avec les changements du système social tout entier, on recherche et on trouve continuellement de nouveaux moyens politiques, économiques et autres pour les régler. Les nouvelles solutions, malgré les oscillations dans leur intensité et leur efficacité, ont toujours tendu à sauvegarder plus convenablement la souveraineté de tous les peuples et à renforcer l'égalité en droit de toutes les nations et nationalités en Yougoslavie.

Les expériences du développement des relations nationales en Yougoslavie montrent que le fédéralisme reste comme un des principes fondamentaux et plus durables de l'organisation de la communauté socialiste pluri-nationale. Dans le développement du fédéralisme yougoslave se manifeste surtout l'observation théorique du fédéralisme comme principe flexible dont la création concrète dépend de l'ensemble des rapports réels et des conditions existant dans la communauté qui l'a accepté et l'a appliqué. D'autre part, le fédéralisme en tant que principe constitutionnel exige constamment de s'affirmer et de se réaliser dans une pratique quotidienne et que les institutions établies constitutionnellement fonctionnent effectivement et continuellement. Dans le cas contraire nous aurons un ordre normatif et non un système réel, ou bien un système politique qui, plus au moins se différencie de son modèle à norme constitutionnelle.

3. Le processus de dé-étatatisation et de la transformation autogestionnaire de la société a aussi une répercussion directe sur les rapports nationaux et la structure fédérale de la communauté yougoslave, avec lequel s'ouvre un nouveau complexe d'aspects de signification pour la théorie du fédéralisme. Bien que dans son développement, jusqu'à présent, le fédéralisme soit connu surtout comme une forme d'organisation intérieure de l'Etat, les phases de début du processus de dé-étatatisation et de transformation autogestionnaire de la société yougoslave mènent à la conclusion que le fédéralisme, en tant que principe et forme d'une organisation socio-politique, au cours de ce processus, prend un nouveau sens et de nouvelles valeurs. Ce fait donne une base à l'affirmation ultérieure que le fédéralisme ne doit pas être fatalement lié à l'Etat, que dans le

processus de transformation autogestionnaire de la société il se transforme lui aussi et en conséquence, il peut être une forme d'organisation pour des communautés socialistes pluri-nationales même dans la phase où celles-ci perdent leur structure étatiste. Le fédéralisme autogestionnaire de la communauté socialiste yougoslave multinationale augmente le rôle de ses facteurs constitutifs.

Le concept autogestionnaire du fédéralisme yougoslave rejette le point de vue que la fédération est une structure superposée aux unités fédérales et renforce une des caractéristiques essentielles et originelles de la fédération en tant que communauté basée sur une convention entre ses sujets constitutifs.

4. Le problème de la centralisation dans le cadre du fédéralisme et les tendances de développement dans l'un ou l'autre sens sont, de même, l'un des domaines dans lequel le fédéralisme yougoslave attire l'attention de la théorie. Le fédéralisme yougoslave a commencé son chemin comme forme de fédéralisme à haut degré de centralisation des fonctions gouvernantes et de l'administration des autres affaires sociales. Trente ans plus tard, une de ses caractéristiques fondamentales est la position autogestionnaire considérablement développée de ses sujets constitutifs et les droits et responsabilités extraordinairement larges des républiques et des provinces autonomes. Par la Constitution de la République Socialiste Fédérale de Yougoslavie de 1974 ont été assurés des conditions beaucoup plus réelles pour une position et un rôle important des républiques et des provinces autonomes dans la communauté fédérale. Ce sont aujourd'hui des centres de base dans lesquels les hommes travailleurs, les nations et les nationalités réalisent leurs droits souverains, et dans la fédération ils ne réalisent que ces droits souverains, qui dans leur intérêt commun, ont été expressément confirmés par la Constitution de la République Socialiste Fédérale de Yougoslavie.

5. Le nouveau caractère de la communauté fédérale yougoslave est inspiré au premier plan par le principe de l'égalité en droit des nations et des nationalités et l'intention de son application la plus conséquente dans la réglementation des relations et rapports entre la fédération et les républiques ou bien les provinces autonomes. Les nouvelles relations posées sur une base d'égalité en droit plus conséquente ont non seulement dépassé les précédentes, mais sont aussi une nouveauté pour la théorie et la pratique du fédéralisme en général. Le plus haut degré de l'égalité en droit des nations et des nationalités dans le nouveau système constitutionnel est assuré, principalement, de deux manières fondamentales: premièrement, par une application plus large d'une représentation égale des républiques et semblable des provinces autonomes dans les organes de la fédération; et deuxièmement, par l'introduction du principe de la décision des organes fédéraux en accord avec les républiques et

les provinces autonomes. Avec les nouvelles formes de participation des républiques et des provinces autonomes, le caractère du fédéralisme yougoslave s'est profondément transformé.

6. Les formes de développement à travers lesquelles le fédéralisme yougoslave a passé, les principes sur lesquels il est aujourd'hui basé et les formes institutionnalisées des rapports en lui, actualisent aussi un des problèmes cruciaux de la théorie générale du fédéralisme — le problème des formes fondamentales ou des sortes de fédéralisme et des frontières entre elles. Le fédéralisme en Yougoslavie, dès le commencement même de sa formation et encore aujourd'hui se caractérise par une suite de spécificité et d'originalité. En quelque sorte il a toujours dévié de l'idée classique théorique de fédération; aujourd'hui encore beaucoup plus que dans les phases précédentes.

Cependant, bien que existent en lui des relations qui ne se rencontrent pas dans les formes de fédéralisme connues dans l'histoire, et se différencie considérablement de toutes les fédérations connues jusqu'aujourd'hui, il n'a pas franchi le cadre des marques essentielles qui caractérisent la notion de fédération.

БИБЛИОГРАФИЈА
НА ДОП. ЧЛЕН ЕВГЕНИ ДИМИТРОВ

1. *За функциите, устројството и работниот ред на собириите на избирачи.* — Преглед, Скопје, 1951, I, 2, стр. 72—81.
2. *Трето вонредно заседание на Народното собрание на НРМ.* — Преглед, Скопје, 1952, II, 2, стр. 22—26.
3. *Четврто редовно заседание на Народното собрание на Народна Република Македонија.* — Преглед, Скопје, 1952, II, 3/4, стр. 142—145.
4. *За односот на републиканските закони и прописите на народните одбори.* — Нова Македонија, 26. I 1953.
5. *Пето редовно заседание на Народното собрание на НРМ.* — Преглед, Скопје, 1953, III, 2, стр. 82—87.
6. *Седници на народните одбори на околиите и градовите.* — Преглед, Скопје, 1953, III, 3, стр. 18—27.
7. *Завршеток од работата на Народното собрание од второто свикување.* — Преглед, Скопје, 1953, III, 3, стр. 74—77.
8. *Карактер федеративних односа у нашој земји.* — *Анали Правног факултета у Београду*, 1953, 3/4, стр. 277—286.
9. *Пета интерфакултетска конференција на правните факултети во ФНРЈ.* — Преглед, Скопје, 1953, III, 4, стр. 77—81.
10. *Почеток од работата на Народното собрание на Народна Република Македонија.* — Преглед, Скопје, 1954, IV, 1, стр. 66—73.
11. *Работата на Народното собрание на НРМ во текот на јуни и јули 1955 година.* — Преглед, Скопје, 1955, V, 3/4, стр. 109—116.
12. *Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје, 1954 — издание на Правно-економскиот факултет, Скопје 1955 година, стр. 543.* — Преглед, Скопје, 1955, V, 5, стр. 63—73.
13. *Декемвриски седници на Народното собрание на Народна Република Македонија.* — Преглед, Скопје, 1955, V, 6, стр. 60—65.
14. *Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во април 1956 година.* — Преглед, Скопје, 1956, VI, 2, стр. 73—78.
15. *Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во мај и јуни 1956 година.* — Преглед, Скопје, 1956, VI, 3/4, стр. 91—98.

- ✓ 16. Додолнителен осврт на трудот „Концепцијата на Ханс Келзен за демократијата“ од Стивен Габер. — Преглед, Скопје, 1956, VI, 5/6, стр. 72—81.
- ✓ 17. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во ноември и декември 1956 година. — Преглед, Скопје, 1956, VI, 5/6, стр. 106—109.
- ✓ 18. Седници на Народното собрание во текот на 1957 година. — Преглед, Скопје, 1957, VII, 6, стр. 73—83.
- ✓ 19. Први седници на Народното собрание на Народна Република Македонија од четвртото свикување. — Преглед, Скопје, 1958, VIII, 4, стр. 63—69.
20. За односот спрема општествениот систем и државното уредување на Југославија во советскиот учебник по Државно право на задграничните социјалистички земји. — Преглед, Скопје, 1958, VIII, 5/6, стр. 25—42.
- ✓ 21. Октомвриски и ноемвриски седници на Народното собрание на Народна Република Македонија. — Преглед, Скопје, 1958, VIII, 5/6, стр. 87—93.
- ✕ 22. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во декември 1958 година. — Преглед, Скопје, 1959, IX, 1, стр. 62—65.
- ✓ 23. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во првото тримесечие на 1959 година. — Преглед, Скопје, 1959, IX, 2, стр. 78—82.
- ✓ 24. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во второто тримесечие на 1959 година. — Преглед, Скопје, 1959, IX, 4, стр. 80—84.
- ✓ 25. Сила на политичких наука у НР Македонија: корелат поднет на Седмој меѓународној конференцији за политичке науке, Опатија, 1—5. IX 1959. — 9 стр.
- ✓ 26. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во второто полугодие на 1959 година. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 1/2, стр. 72—77.
- ✓ 27. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во периодот јануари—април 1960 година. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 1/2, стр. 78—82.
- ✓ 28. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во мај и јуни 1960 година. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 3, стр. 42—47.
- ✓ 29. Септемвриски седници на Народното собрание на Народна Република Македонија. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 4, стр. 42—46.
- ✓ 30. Образование на правните кадри и реформата на студентите на правните факултети. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 5/6, стр. 1—19.
- ✓ 31. Ноемвриски седници на Народното собрание на Народна Република Македонија. — Правна мисла, Скопје, 1960, X, 5/6, стр. 64—67.
- ✓ 32. Декемвриски седници на Народното собрание на Народна Република Македонија. — Правна мисла, Скопје, 1961, XI, 1, стр. 58—61.
- ✓ 33. Нов составен план на студентите на Правниот факултет во Скопје. — Правна мисла, Скопје, 1961, XI, 3/4, стр. 43—53.
- ✓ 34. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во периодот јануари—април 1961 година. — Правна мисла, Скопје, 1961, XI, 3/4, стр. 72—78.
- ✓ 35. Седници на Народното собрание на Народна Република Македонија во времето од мај до декември 1961 година. — Правна мисла, Скопје, 1961, XI, 6, стр. 53—63.
- ✓ 36. Функције федерације. — Нова администрација, Београд, 1962, 12, стр. 940—951.
- ✓ 37. Народна Република Македонија — државно уредување. — Енциклопедија Југославије, 1962, књ. 5, стр. 641—642.

38. *Односи између федерације и република према Преднацрпџу устава СФР Југославије.* — Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1962, 3—4, стр. 474—488.
39. *Положбајта на човекој во Преднацрпџој на новиој Устав на Југославија.* — Разглед, Скопје, 1962, V, 4, стр. 328—336.
40. *Односи између савезних и републичких представничких, политичко-извршних и управних органа у Југославији.* — (Relations between the federal and state representative, executive and administrative organs in Yugoslavia). — Seminar on social and cultural problems, Bohinj Lake, 1961, Ljubljana, 1963, стр. 49—60, 265—276.
41. *Седници на Народнојо собрание на НР Македонија во првајта половина на 1962 година.* — Правна мисла, Скопје, 1962, XI, 3, стр. 34—43.
42. *Положбај република у федеративном систему Југославије* (Republics in yugoslav federal system). — Одабрани проблеми друштвених наука, (Selected Problems of Social Sciencis and Humanities.) Скопје, 1963, стр. 109—120; Правна мисла, Скопје, 1962, XI, 4, стр. 1—16.
43. *За концепцијата на републичкој Устав и основниите проблеми на нејовата структура и содржина.* — Правна мисла, Скопје, 1962, XI, 6, стр. 1—14.
44. *Основниите карактеристики на новиој изборен систем.* — Правна мисла, Скопје, 1963, XII, 1/2, стр. 46—58.
45. *Седници на Народнојо собрание на Народна Република Македонија во времето од септември 1962 до април 1963 година.* — Правна мисла, Скопје, 1963, XII, 1/2, стр. 83—92.
46. *Значењето и улогата на Уставниот суд во уставниот систем на СР Македонија.* — Правна мисла, Скопје, 1963, XII, 6, стр. 1—9.
47. *Функције општина и срезова у Југославији у области привреде,* реферат поднесен на Американско-југословенскиот семинар за проблемите на локалната самоуправа, Блумингтон, САД, мај 1964, 20 стр.
48. *Нов Устав на СР Македонија.* — Ислепнички календар, Скопје, 1964, стр. 82—87.
49. *Значењето на Првото заседание на АСНОМ за изградба на државноста на македонскиот народ.* — Правна мисла, Скопје, 1964, XIII, 5/6, стр. 1—13; Развитие на државноста на македонскиот народ, изд. на Институтот за национална историја, Скопје, 1966, стр. 237—249.
50. *Organizacija socijalističkih republika.* — Jugoslovenski pregled, Beograd, 1965, IX, 4, стр. 5—10.
51. *Предлојот на деловник на Собранието — подработена демократска разработка на уставниите поставки за функционирањето на собранискојот систем,* Библиотека на Собранието на СРМ, 1965, II, 1, стр. 23—34.
52. *L'organisation des républiques socialistes en Yougoslavie.* — La Constitution yougoslave de 1963, Centre français de Droit comparé, Paris, 1966, стр. 101—103.
53. *Начело федерализма у изборном систему Југославије,* во зборникот: Изборни систем у условима самоуправљања, Институт друштвених наука, Београд, 1967, стр. 231—234; Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1966, 3, стр. 319—323.
54. *La loi, le décret et l'ordonnance dans le Droit Yougoslave,* реферат поднесен на Десеттото француско-југословенски правнички денови, Рен и Париз, 21—26 мај 1967, стр. 17.
55. *За новата структура на Сојузниото собрание и републичките собранија.* — Правна мисла, Скопје, 1968, XVII, 4, стр. 11—19.

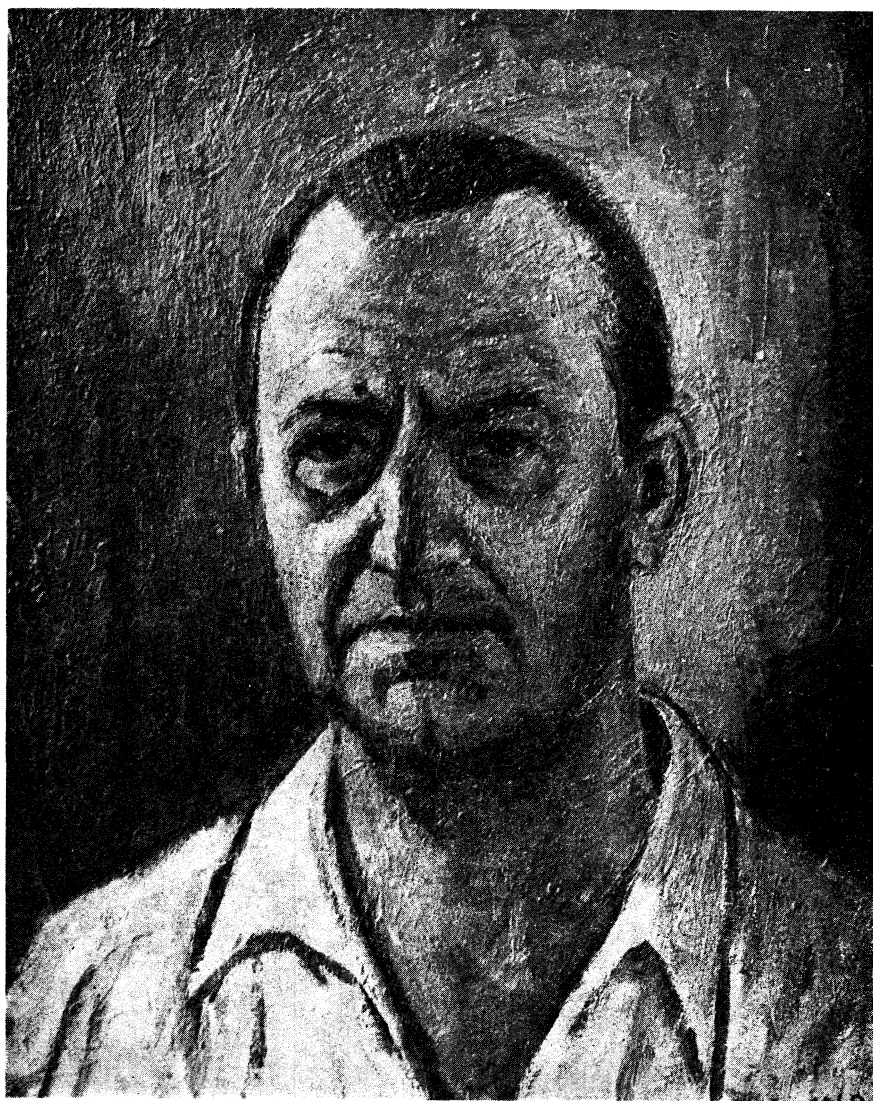
56. *Втора ревизија на Уставот на СФР Југославија*. — Правна мисла, Скопје, 1969, XVIII, 2, стр. 1—17.
57. *Нова уставна положба на организациите на здружениот труд*. — Непосредна примена на уставните амандмани во организациите на здружениот труд: материјали од советување, Охрид, 11 и 12 ноември 1971, Стопанска комора на Македонија, Скопје, 1971, стр. 1—32.
58. *Нови играча и димензии на републиката законодавна функција*. — Правна мисла, Скопје, 1971, XXI, 4/5, стр. 26—41.
59. *Проблеми и искуства федерализма*, Национално питање и федерализам, Привредни преглед, Београд, 1971, стр. 12—18.
60. *Нека начелна твитања у вези са организовањем основних организација удруженог рада*. — ООУР у светлу устава, Танјуг, Београд, 1972, стр. 61—69.
61. *Ситуації на општините во СР Македонија*. — Студија работена за потребите на Собранието на СРМ, 1972, стр. 26—437 и 446—516.
62. *Нови вид југословенског федерализма*. — Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1973, 2—3, стр. 405—420.
63. *За некои особености на политичката власт во Велес во времето од 6 април 1941 година до воспоставувањето на бујарската окупаторската власт*. — Велес и Велешко во НОВ 1941: Научен собир, Титов Велес, 19 и 20 април 1972. Општински одбор на здруженијата на борците од НОВ, Титов Велес, 1973, стр. 159—175.
64. *За правата и должностите на Републиката*. — Правна мисла, Скопје, 1973, XXIII, 3/4, стр. 26—37.
65. *Начелото на уставност и законност во новиот уставен систем на Југославија*. — Правна мисла, Скопје, 1974, XXIV, 3/4, стр. 16—38.
66. *Рафин и македонското прогресивно студентско движење*. — Десетти Рашинови средби, Титов Велес, 1973, Совет на Рашиновите средби, Титов Велес, 1974, стр. 145—150.

ВАНГЕЛ КОЏОМАН

Роден 1904 година во Струга. Уметничката школа ја завршил во Белград 1928 година.

Бил професор по ликовното воспитание во гимназиите во Охрид и Белград и професор по сликарството на Педагошката академија во Скопје.

Со своите ликовни творби учествувал на голем број самостојни и групни изложби.

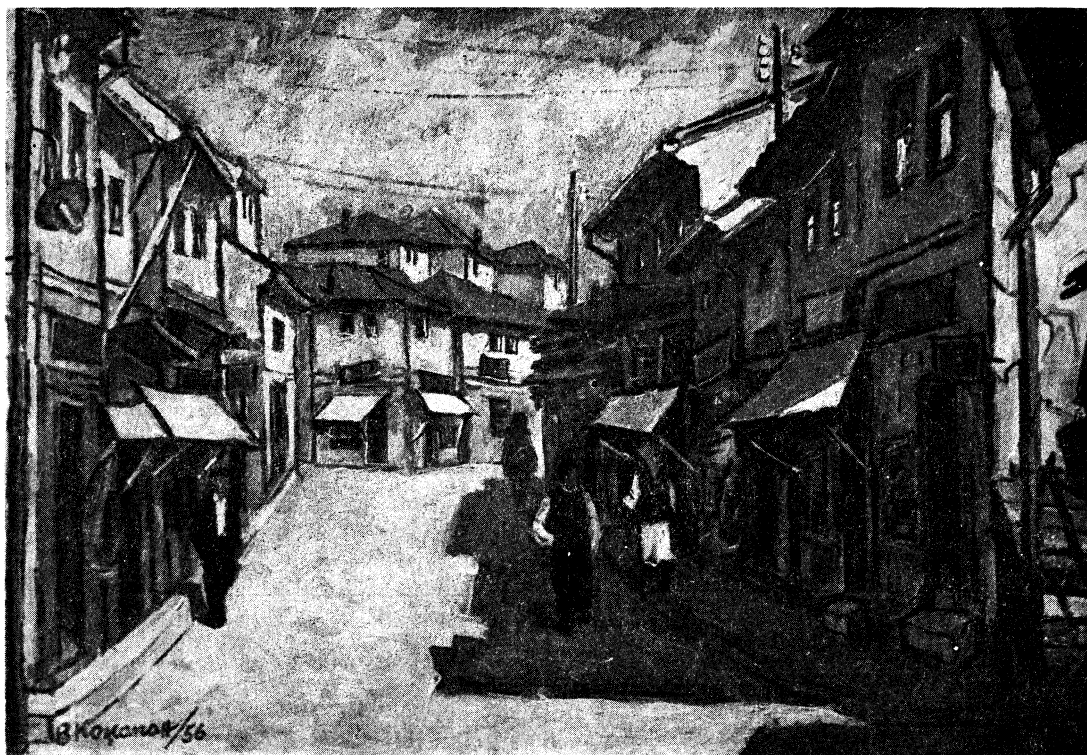
1. *Автопортрет, 1948.*
Масло на платно, 48 x 37,5 см.
Сигн. л.д.: В. Коџоман 1948 (кир.)
Сопственост на авторот.

2. *Цвеќе*, 1974.
Масло на платно.
Сигн. л.д.: В. Коџоман 1974 (кир.)
Приватна сопственост.

3. *Уплашени коњи*, 1958.
Масло на платно, 100,0 x 81,0 см.
Сигн. д.л.: В. Коџоман (кир.)
Сопственост на авторот.

4. *Стара скопска чаршија*, 1956.
 Масло на платно, 59,5 x 42,0 см.
 Сигн. д.л.: В. Коџоман 56 (кир.)
 Приватна сопственост.

5. *Везилка, 1962.*
Масло на платно, 98,0 x 79,0 см.
Сигн. д.л.: В. Коџоман 1962.
Сопственост на авторот.

ОДРЖАНИ ИЗЛОЖБИ
НА ДОП. ЧЛЕН ВАНГЕЛ КОЦОМАН

Самостојни изложби:

- 1938 Скопје, Основна школа Цар Душан (во организација на „Јефимија“), 3—13. IV 1938 (56 дела).
- 1958 Скопје, Јубилејна изложба по повод 25 годишнината од ликовната и педагошката дејност. Уметничка галерија, 31. VIII — 30. IX 1958 (127 дела).
- 1961 Струга, Ретроспективна изложба, Народен музеј, 25. VI — 25. VII 1961 (50 дела).
- 1962 Струга, Тематска изложба „Струга во минатото“, Народен музеј, 26. VIII — 23. IX 1962 (30 дела).
- 1972 Скопје, Тематска изложба „Старата скопска чаршија“, Центар за култура и информации на град Скопје, 3 — 12. IV 1972 (40 дела).
- 1974 С. Калишта (Струга), Ретроспективна изложба (1931—1974), хотел „Бисер“, 30. VI — 31. X 1974 (40 дела).
- Струга, Изложба „Струга во минатото“ на колекцијата — легат на уметникот на градот Струга, Спомен-куќа на Вангел Коцоман отворена на 8. XI 1974 (30 дела).
- 1975 Торонто, Ретроспективна изложба во рамките на Караванот на нациите, 22. VI — 1. VII 1975 (29 дела).
- 1976 Ретроспективна изложба 1928—1976, Музеј на современа уметност, 6. X — 6. XI 1976.

Групни изложби

- 1929 II јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских уметника, Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, Белград, октомври 1929.
- 1930 II пролећна изложба сликарских и вајарских радова југословенских уметника. Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, Белград, 10. V — 4. VI 1930.
- III јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских уметника. Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, Белград, 5 — 31. X 1930.
- 1932 Млади југословенски уметници, Прага.
- 1936 VIII пролећна изложба сликарских и вајарских радова југословенских уметника, Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, Белград 10. V — 4. VI 1936.
- IX јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских уметника, Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, Белград, ноември 1936.
- 1937 I изложба Удружења ликовних уметника — „Бојкоташка изложба“ — изложба независних сликара, Инжењерски дом. Белград, 23. V — 6. VI 1937.
- Изложба на група сликари од Македонија, Скопје.

- 1938 XI јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, ноември 1938.
X јубиларна пролећна изложба сликарских и вајарских радова југословенских уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, 15. V — 6. VI 1938.
- 1939 XI пролећна изложба сликарских и вајарских радова југословенских ликовних уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, 14. V — 7. VI 1939.
XII јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских ликовних уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, ноември 1939.
Изложба Салона независних ликовних уметника, Београд.
Изложба по повод десетгодишнината на друштвото „Јефимија“, Скопје.
- 1940 XII пролећна изложба сликарских и вајарских радова југословенских ликовних уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, 19. V — 10. VI 1940.
Изложба на Друштвото „Јефимија“, Скопје, 26. X — 10. XI 1940.
XIII јесења изложба сликарских и вајарских радова београдских ликовних уметника, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, 10 — 28. XI 1940.
Изложба Салона независних ликовних уметника, Београд.
Пролетна изложба на „Јужносрбијанските уметници“ (во организација на „Јефимија“), Скопје.
- 1944 Изложба српских уметника, Министарство просвете и вере. Божик 1944, Београд.
X изложба у корист рањених партизана, Београд.
- 1945 I изложба на македонските уметници, основно училиште „Гоце Делчев“, Скопје, 13. XI — 16. XII 1945.
- 1946 Изложба на македонските уметници — турнеја низ Македонија:
Титов Велес, 9 — 14. VI 1946.
Прилеп, 16 — 21. VI 1946.
Битола, 23 — 29. VI 1946.
Охрид, 30. VI — 6. VII 1946.
II општа изложба на македонските уметници, Скопје, Уметничка галерија, 29. XI — 29. XII 1946.
Изложба на сликарите на Домот на ЈНА, Дом на ЈНА, Скопје.
- 1947 Изложба радова ликовних уметника, Омладинска пруга Шампац — Сарајево, Сарајево, 16. — 26. XI 1947.
- 1947/48 III општа изложба на македонските уметници, Уметничка галерија Скопје, 28. XII 1947 — 28. I 1948.
- 1949 IV општа изложба на македонските уметници, Картина галерија (Уметничка галерија), Скопје, 1. V — 31. V 1949.
- 1950 V изложба на македонските ликовни уметници, Уметничка галерија, Скопје, 29. X — 31. XII 1950.
Ретроспективна изложба на македонските уметници во чест на неделата на националната култура, Охрид 1950.
- 1951 VI изложба на македонските ликовни уметници, Уметничка галерија, Скопје, 11. X — 11. XI 1951.
- 1952 VII изложба на македонските ликовни уметници, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI — 30. XII 1952.

- 1953 VIII изложба на Друштвото на ликовните уметници на Македонија (ДЛУМ), Уметничка галерија, Скопје, 29. XI — 31. XII 1953.
Изложба ликовних уметника Македоније, Уметнички павилјон, Белград, 22. III — 11. IV 1953.
Pola vijeka jugoslavenskog slikarstva 1900—1950, Moderna galerija, Загреб, 9. V — 9. VI 1953.
- 1954 IX изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 13. XI — 3. XII 1954.
1954/55 Izložba Udruženja likovnih umjetnika Makedonije, Umjetnički paviljon, Zagreb.
- 1955 Razstava Združenja likovnih umetnikov Makedonije, Jakopičev paviljon, Љубљана, 10. II — 28. II 1955.
X изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI — XII 1955.
- 1956 XI изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI 1956.
Изложба на македонска современа уметност (под патронат на Матината на иселениците на Македонија), Торонто, Канада.
- 1957 I пролетна изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 20. IV — 10. V 1957.
XII изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI 1957.
- 1958 II пролетна изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, мај 1958.
XIII изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, 29. XI 1958.
- 1959 15 години ликовно творештво во Македонија, Уметнички павилјон, Скопје, 16 — 26. V 1959.
XIV изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, 29. XI — 29. XII 1959.
- 1960 Македонскиот пејзаж 1950—1960, Уметничка галерија, Скопје, X—XI 1960.
- 1961 V пролетна изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, 1 — 20. V 1961.
Охридски мотиви, Народен музеј, Охрид, 2 — 20. VIII 1961.
Изложба на ДЛУМ посветена на дваесетгодишнината од Народната револуција, Дом на ЈНА, Прилеп, 10 — 20. X 1961.
Есенска изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, 13 — 22. XI 1961.
НОБ во делата на југословенските ликовни уметници, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI 1961.
- 1962 Ликовно-поетски салон при Струшките вечери на поезијата, Дом на Браќа Миладиновци, Струга, VIII — IX 1962.
XVII изложба на ДЛУМ, Уметнички павилјон, Скопје, 13. XI — 1. XII 1962.
Скопје низ ликовни дела, Уметничка галерија, Скопје, XI 1962.
Македонски портрет XIX и XX век, Уметничка галерија, Скопје.
Пролетна изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, мај.
Есенска изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 29. XI — 15. XII 1964.
Пролетна изложба на ДЛУМ, Народен музеј, Охрид, јуни.
Современа македонска уметност, Безистен, Штип.
Современа југословенска уметност I, Народен музеј, Охрид.
- 1964 Makedonski likovni umetniki, Umetnostni paviljon, Словен Градец, 9. V 1964.
- 1965 Скопје 63 низ ликовни дела, Музеј на град Скопје, Скопје, јули 1965.
- 1966 Есенска изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 27. XI — 15. XII 1966.

- 1967 Современа македонска уметност меѓу двете војни, Уметничка галерија, Скопје, 10. X — 10. XI 1967.
Македонски акварел, Центар за култура и информации на град Скопје, Скопје, 13 — 28. XI 1967.
Ликовно поетски салон при Струшките вечери на поезијата, Дом на браќата Миладиновци, Струга, VIII — IX 1967.
- 1968 Наше минато, Уметничка галерија, Скопје, 31. VII — 20. VIII 1968.
- 1969 Есенска изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 27. X — 12. XI 1969.
Скопје низ ликовни дела, Музеј на град Скопје, Скопје, 12 — 19. XI 1969.
25 години АСНОМ, Уметничка галерија, Скопје 27. XI — 22. XII 1967.
- 1970 Моето сакано дело, Уметничка галерија, Скопје, 8 — 28. II 1970.
25 години ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, 26. XI — 15. XII 1970.
Старата скопска чаршија во делата на македонските ликовни уметници, Центар за култура и информации на град Скопје.
- 1971 Дела на македонски уметници од колекцијата на МСУ Скопје, Музеј на современа уметност, Скопје, 16. VI — 5. VIII 1971.
Македонски автопортрет, Центар за култура и информации, Скопје, октомври — ноември 1971.
- 1971/72 Нашето историско минато во делата на македонските ликовни уметници. Музеј на современа уметност и Уметничка галерија Скопје, 22. XII 1971 — 31. I 1972.
- 1972 Изложба на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, ноември — декември 1972.
- 1973 Социјални мотиви во делата на македонските ликовни уметници, Народен музеј, Титов Велес, 9 — 20. XI 1973.
- 1973/74 Социјални мотиви во делата на македонските уметници, Музеј на современата уметност, Скопје, 18. XII 1973 — 14. I 1974.
- 1974 Револуционерното минато во македонската уметност, Музеј на современата уметност, Скопје, 1. VIII — 2. IX 1974.
30 години на ДЛУМ, Уметничка галерија, Скопје, ноември — декември 1974.
Suvremeno makedonsko slikarstvo. (Од фондусот на Уметничката галерија — Охрид) Galerija umetnosti, Винковци, 29. XI — 25. XII 1974.
Жената како инспирација на уметникот, Домот на ЈНА, Скопје, 14 — 27 XII 1974.

КИРИЛ МИЦЕВСКИ

Роден е 1926 година во Скопје. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Скопје, предметот биологија. Докторирал во 1958 година.

Редовен професор е на Биолошкиот факултет во Скопје.

Како ботаничар, својата научна дејност ја посветува пред сè на флористички и фитоценолошки истражувања на Македонија.

РЕЛИКТНОСТ И ЕНДЕМИЗАМ ВО ФЛОРАТА И ВЕГЕТАЦИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА

Во флорновегетациски поглед Македонија од секогаш претставувала посебен интерес за испитувачите, почнувајќи од првата половина на минатиот век па сè до денес. Тоа е и сосема разбирливо ако се има во предвид големото разнообразие и богатството со кое се одликува нашата флора. Таа одлика на денешниот растителен покров единствено би можела да се сфати само ако се имаат предвид геолошките промени кои настанувале во овој дел на Балканскиот Полуостров, климатските промени, орографијата, хидрографијата, геолошката подлога и педолошките особености. Покрај сите овие фактори кои дејствувале врз формирањето на денешниот флорновегетациски лик, треба да се земат во обзир и растителните миграции кои се случувале кон крајот на терциерот, во глацијалното и во постглацијалното доба.

Сите овие настани оставиле длабоки траги во составот на рецентната растителност. Благодарение на многубројните реликтни видови или пак на фрагментарните остатоци од вегетацијата што се развивала порано, а кои сè уште се среќаваат на некои места, ние сме во можност барем донеска да си создадеме една претстава за патиштата, односно за етапите низ кои минувал развитокот на флората и вегетацијата во овој дел на Балканскиот Полуостров. Притоа не би требало да се занемарат ниту промените што настанувале, а и денес настануваат под влијанието на човекот, бидејќи во овој момент тој се смета како најбитен фактор кој посредно или непосредно учествува во менувањето на растителниот покров на нашата планета.

Флористичкото богатство на Македонија прикажано квантитативно преку една импозантна бројка од неколку илјади таксона сепак нешто кажува, меѓутоа таа бројка не би била толку интересна ако тука не е присутен еден друг момент, а тоа е големото разнообразие кое се манифестира преку присуството на многубројните претставници на различните флорни елементи. Кон нив се придружува уште една многу значајна група видови, а тоа се реликтите и ендемитите.

Рецентната флора на Македонија претставува еден мозаик од најразлични по својата генеза флорни елементи, кои своето потекло

го водат од старата терциерна флора (Кошанин, 1924 : 591), или пак тоа се видови кои тука се населиле кон крајот на терциерот, во дилувиумот или постдилувиумот. Во текот на долгата геолошка историја, во некои области, тие успеале да се сочуваат сè до денес, потсетувајќи нè на некогашното минато. Тоа се претставници на медитеранскиот, односно на источномедитеранскиот, илирскиот, грчко-малоазискиот, иранотуранскиот, кавказкиот, понтско-балканскиот, евроазискиот, средноевропскиот, алпско-карпатскиот, арктоалпскиот флорен елемент и др. Присуството на претставниците на различните флорни елементи има посебно значење во толкувањето на генезата на растителниот свет на Македонија.

РЕЛИКТНОСТ И ЕНДЕМИЗАМ ВО ФЛОРАТА НА МАКЕДОНИЈА

Промените кои настанувале во овој дел на Балканскиот Полуостров од терциерот па наваму оставиле видни траги во составот на нашата флора. Во тој поглед за нас посебен интерес претставуваат реликтните видови, кои во рецентната флора на Македонија играат важна улога. Нивното присуство е од посебно значење за науката. Така на пр. реликтните видови можат да се користат како индикатори за толкувањето на поранешните климатски услови. Во тој поглед посебно се значајни двата реликтни вида *Ramondia nathaliae* и *Ramondia serbica*, претставници на тропската фамилија *Gesneriaceae*, кои упатуваат на една тропска клима што во минатото (во терциерот) владеела во овој дел на Балканскиот Полуостров. Кон нив уште можат да се придружат *Osmunda regalis*, *Isoetes phrygia* и др. Присуството на една друга група реликтни видови, како *Onobrychis hypargyrea*, *Morina persica*, *Hedysarum macedonicum*, *Astragalus parnassi*, *Astragalus černjavski*, *Salvia jurišićii*, *Capparis sicula*, *Eurotia ceratoides*, *Camphorosma monspeliaca*, *Artemisia maritima* ssp. *salina* и ssp. *monogyna* и др., зборува во прилог на постоењето на една степска клима која доминирала во почетокот на плиоценот, за време на која секако била бујно развиена една степско-полупустинска растителност од медитерански тип.

Врз основа на ареалите на реликтните видови можат да се изведат заклучоци и за поранешната состојба на копното и морињата. Во тој поглед посебно се интересни некои видови кои се среќаваат само во одредени делови на Македонија. Тие површини се всушност само ексклави на нивните ареали, кои на исток продолжуваат во Мала Азија и Блискиот Исток. Таков е на пр. случајот со *Phelipaea boissieri*, *Acantholimon echinus*, *Sibbaldia parviflora*, *Capparis sicula*, *Convolvulus holosericeus* и др. Присуството на овие растенија укажува на копнената врска која во крајот на терциерот (во миоценот и плиоценот) постоела помеѓу Балканскиот Полуостров и Мала Азија преку егејското копно.

Терциерните реликти се сочувани скоро во сите делови на Македонија, а посебно во длабоките речни клисури во јужните и западните делови на Македонија, каде што влијанието на глацијалниот феномен било многу послабо (Кошанин, 1924 : 593). Такви места се клисурите

на реките Вардар и Црн Дрим заедно со нивните притоки. Во сите клисури на вардарскиот слив ја среќаваме *Ramondia nathaliae*, додека *Ramondia serbica* доаѓа само во клисурите на јадранскиот слив, т.е. на Црн Дрим и неговите притоки. Кон нив уште може да се приклучат *Viola košanini*, *Aesculus hippocastanum*, *Buxus sempervirens* и др.

Покрај овие видови вниманието врз себе го свртуваат и терциерните реликти кои се развиваат по влажните станишта, како на пр. *Osmunda regalis* и *Isoetes phrygia*. Интересно е дека заедно со *Osmunda regalis* се јавува и папратот *Thelypteris palustris*, кој во низинските делови на Македонија се среќава секогаш таму каде што има реликтна вегетација.

Планинските масиви посебно се богати со терциерни и глацијални реликти. Од терциерните реликти вниманието на себе посебно го свртуваат боровите *Pinus peuce* и *Pinus heldreichii*. Кон нив се придружуваат глацијалните реликти, каде што спаѓаат многубројните арктоалпски претставници.

Втора карактеристична особеност на растителниот свет на Македонија е присуството на голем број ендемични видови, кои и покрај големите промени кои настанувале од времето на терциерот па наваму, успеале да се сочуваат сè до денес. За време на плеистоценот, глацијалниот феномен ги зафатил врвовите на високите планински масиви, меѓутоа, во многубројните рефугиуми, поради повољните услови, успеал да преживее еден приличен број претставници на старата терциерна флора.

Кошанин (1924: 592), зборувајќи за терциерните реликти каде што спаѓаат многубројни наши локални или балкански ендемити, ја уочил појавата, дека тие имаат ограничено распространување и најчесто се врзани за одредени планини или локалитети. Оваа појава Кошанин ја објаснува со претпоставката дека и за време на терциерот овие растенија имале локално распространување. Можеби тоа е и причината што скоро секоја наша планина денес се одликува со присуството на локални ендемити. Такви примери има многу. На пр. *Crocus scardicus* и *Verbascum scardicum* доаѓаат само на Шар Планина, *Crocus cvijići*, *Helichrysum živojinii* и *Astragalus mayeri* само на Галичица, *Colchicum macedonicum* и *Pedicularis ferdinandi* само на Јакупица, *Astragalus sericophyllus* на Козјак — Прилепско и др.

Помеѓу нашите ендемити постојат специјализирани форми, приспособени кон одредени услови на живеење, поради што се среќаваат само на строго одредени локалитети. Во оваа категорија спаѓаат степските ендемични видови *Hedysarum macedonicum*, *Astragalus černjavski*, *Tulipa mariannae* и *Salvia jurišićii*, кои се развиваат исклучително на палеогени морски седименти источно и југоисточно од Титов Велес.

Некои ендемити од оваа група имаат извонредно мали ареали, како што е на пр. случајот со *Tulipa mariannae*, *Astragalus černjavski*, *Silene viscariopsis*, *Asplenium macedonicum*, *Stachys iva*, *Centaurea marmorea*, *Verbascum adenanthum*, *Centaurea soškae*, *Verbascum macedonicum* и многу други. Интересно е дека некои од овие ендемити во таксо-

номски поглед стојат многу изолирано и најблиските нивни сродници се наоѓаат по егејските острови, Кавказ, Крим, Блискиот Исток, Пиринеите, итн.

Што се однесува до бројот на ендемитите во нашата флора, сè уште не би можеле да кажеме нешто поодредено, бидејќи во голема мера бројот зависи пред сè од ширината на сфаќањето на поимот вид и од состојбата на флористичката наука. Некои податоци веќе постојат, меѓутоа тие се однесуваат на подрачја со различна големина, бидејќи различни автори во различни историски периоди под поимот Македонија опфаќале територии со различна големина. Така на пр. Turrill (1929 : 427) наведува за „Северна Македонија“ 54 ендемични видови, а за „Јужна Македонија“ 19. Овие бројки не можат многу да ни користат, бидејќи според неговата поделба тука се опфатени територии кои се надвор од границите на СР Македонија. Најновите испитувања кои се вршат во Македонија, Грција и другите делови на Балканскиот Полуостров ќе внесат сосема нова светлина. Но за да се дојде до тие сознанија, ќе треба да се решат многубројни таксономски проблеми. Балканскиот Полуостров бил и сè уште е објект на интензивни флористички испитувања, но за жал податоците сè уште не задоволуваат.

Отсуството на точните бројни податоци ни пречи со сигурност да тврдиме каде среќаваме најголем број ендемити — во планините, во клисурите или во низините. Кошанин (1911 : 223) смета дека алпскиот појас содржи голем број ендемични видови, поткрепувајќи го тоа со наводот дека се планините по своето порекло стари и дека кај нив барем од терцијерот немало геолошки промени кои сосема би ја уништиле старата растителност. Овој заклучок на Кошанин, кој се темели врз неговите долгогодишни испитувања во Македонија, е сосема исправен, бидејќи навистина нашите планини се ризница на ендемични видови. Тоа може да се види и од афинитетот на испитувачите кон високите планини, што е и сосема разбирливо. Нивните напори беа крунисани со откривање и опишување на многубројни за науката непознати ендемични видови. Како пример можеме да наведеме некои од нив: *Crocus scardicus*, *Crocus cvijici*, *Crocus maudi*, *Helichrysum živojinii*, *Viola dörfleri*, *Campanula formanekiana*, *Colchicum macedonicum*, *Anthyllis košaninii*, *Veronica kindlii*, *Verbascum scardicolum*, *Astragalus sericophyllus*, *Astragalus mayeri* и др., а од балканските ендемити: *Viola grisebachiana*, *Narthecium scardicum*, *Fritillaria macedonica*, *Lilium albanicum*, *Trifolium pilczii*, *Ranunculus wettsteinii*, *Asperula dörfleri*, *Solenanthus scardicus* и др.

Со ендемити се богати и длабоките клисури, кои на одделни места имаат облик на прави кањони. Благодарение на посебните еколошки услови, клисурите послужиле како значајни рефугиуми каде што се засолнале многубројни терцијерни ендемични видови. Тука пред сè доаѓаат двата познати балкански ендемити — *Ramondia nathaliae* и *Ramondia serbica*, потоа *Dioscorea balcanica*, *Aesculus hippocastanum*, *Viola košanini* и др., а од локалните ендемити *Thymus oehmianus*, *Tulipa scardica*, *Anchusa macedonica*, *Campanula debarensis*, *Centaurea formanekii* и др.

За ендемизмот во низинските делови на Македонија скоро воопшто не се зборуваа, бидејќи вниманието скоро исклучително беше свртено кон планините и клисурите. Досегашните флористички испитувања покажаа дека во низинските и брдските региони исто така се присутни ендемични видови. Покрај веќе спомнатите ендемити *Hedysarum macedonicum*, *Salvia jurišićii*, *Tulipa mariannae* и *Astragalus černjavski*, откриени се уште *Stachys horvatićii*, *Centaurea leucomalla*, *Verbascum macedonicum*, *Verbascum adenanthum*, *Astragalus gračaninii*, *Centaurea soškae*, *Centaurea marmorea*, *Onobrychis degenii*, *Viola allchariensis*, *Viola arsenica* и др.

Ако ги поврземе сите овие податоци со подлогата на која се развиваат, веднаш паѓа в очи дека поголемиот број од ендемитите скоро без исклучок се развиваат врз варовник. Нивното набројување би значело набројување скоро на сите наши ендемити. Од серпентинските локални ендемити кај нас единствено ни е познат *Medicago prostrata* ssp. *pseudorupestris*, додека бројот на балканските серпентински ендемити е забележителен. Во врска со тоа Кошанин (1924 : 592) сосема исправно забележува дека пластиката на варовичните планини дала поголеми можности за одржување на флората на потоплата клима, отколку пластиката на силикатните планини, и дека само на тој начин би можело да се објасни богатството на планините со терциерни реликти. Сето тоа важи и за ендемитите.

Ако се направи територијално разграничување според богатството на ендемитите, веднаш доаѓа до израз констатацијата дека западните делови на Македонија, западно од реката Вардар, се побогати со ендемити отколку источните.

Повеќе пати беше нагласено присуството на големиот број на балканските ендемити во флората на Македонија. Меѓутоа, за нас ендемизмот е значаен и од еден друг аспект. Помеѓу балканските ендемити постоеше една група видови чии ареали се простираат само во Македонија и Албанија, односно во Македонија и Грција. Врската со источните делови на Балканскиот Полуостров е многу послаба. Ваквата состојба во распространувањето на ендемитите е условена со геолошкото минато и историскиот развиток на растителноста во Македонија и во соседните земји. Тоа зборува за еден многу тесен флорно-генетски однос помеѓу нашата флора и флората на Албанија и Грција, а преку Егејскиот архипелаг и со флората на Мала Азија. Оваа флорно-генетска врска е во тесна зависност со тектонските промени кои наставале кон крајот на терциерот и во плеистоценот.

Врската помеѓу нашата флора и флората на соседните земји (Албанија и Грција) најдобро може да се илустрира преку многубројните заеднички ендемични видови, и тоа: *Solenanthus scardicus*, *Narthecium scardicum*, *Fritillaria macedonica*, *Lilium albanicum*, *Draba korabensis*, *Dioscorea balcanica*, *Erodium absinthoides*, *Erodium guicciardii*, *Cerinthe retorta*, *Galium kernerii*, *Moltkia petraea*, *Centaurea graeca*, *Astragalus physocalyx* и др., а кон нив би можеле да се присоединат и *Ramondia nathaliae* и *Ramondia serbica* и др.

Како доказ за постоењето на флористичката врска со Мала Азија може да ни послужи присуството на следните видови, чии ареали се простираат врз Балканскиот Полуостров и Блискиот Исток (Stojanoff, 1930 : 386), а се среќаваат и во Македонија: *Juniperus foetidissima*, *Podocytisus caramanicus*, *Aegilops heldreichii*, *Arabis bryoides*, *Sibbaldia parviflora*, *Onobrychis pindicola*, *Onobrychis hypargyrea*, *Acantholimon echinus*, *Convolvulus holosericeus*, *Phelipaea boissieri*, *Salvia candidissima* и др.

Иако Македонија зазема релативно мала површина на Балканскиот Полуостров, во неа среќаваме приличен број локални ендемити, кои се деривати на старата терциерна флора. Едни од нив имаат пошироко распространување, а други се со многу ограничени мали ареали. Во првата група спаѓаат следните: *Tulipa scardica*, *Stachys horvatićii*, *Centaurea grbavacensis*, *Veronica kindlii*, *Campanula formanekiana*, *Astragalus gracaniinii*, *Hedysarum macedonicum*, *Dianthus kapinaensis*, и др. Во втората група спаѓаат следните:

<i>Tulipa mariannae</i>	Криволачко — Орлово Брдо
<i>Astragalus černjavski</i>	Криволачко — Орлово Брдо
<i>Stachys iva</i>	Прилепско — Плетвар
<i>Asplenium macedonicum</i>	Прилепско — Маркови Кули
<i>Silene viscariopsis</i>	Прилепско — Козјак
<i>Moehringia minutiflora</i>	Прилепско — Маркови Кули
<i>Verbascum adenanthum</i>	Прилепско — Маркови Кули
<i>Centaurea marmorea</i>	Прилепско — Сивец
<i>Allium bornmülleri</i>	Прилепско — Сивец и Плетвар
<i>Verbascum macedonicum</i>	Кавадарско — Полошки манастир
<i>Crocus scardicus</i>	Шар Планина
<i>Verbascum scardicum</i>	Шар Планина
<i>Crocus cvijići</i>	Галичица
<i>Astragalus mayeri</i>	Галичица
<i>Helichrysum živojinii</i>	Галичица
<i>Centaurea soškae</i>	Охридско — с. Трпејца
<i>Campanula debarensis</i>	Клисура на Црн Дрим — с. Луково
<i>Gypsophila macedonica</i>	Битолско
<i>Colchicum macedonicum</i>	Јакупица — Бегово Поле
<i>Pedicularis ferdinandi</i>	Јакупица
<i>Thymus oehmianus</i>	Клисура на р. Треска (среден тек)
<i>Anchusa macedonica</i>	Таорска клисура
<i>Viola dörfleri</i>	Кајмакчалан
<i>Viola arsenica</i>	Алшар
<i>Onobrychis degenii</i>	Алшар
<i>Centaurea leucomalla</i>	Алшар
<i>Centaurea formanekii</i>	Демир Капија
<i>Heptapteria macedonica</i>	Демир Капија и многу други.

Во нашата флора ендемити среќаваме скоро во сите делови на Македонија, меѓутоа најмногу ги има западно од реката Вардар. Во

тој поглед посебен интерес претставува околината на Прилеп. Секако тоа се должи на геолошкото минато и на геолошките особености на тој крај.

РЕЛИКТНОСТ И ЕНДЕМИЗАМ ВО ВЕГЕТАЦИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА

Реликтноста и ендемизмот доаѓаат до израз и во нашата вегетација.

Ако се проанализира блатната вегетација што се развива во низинските делови на Македонија, веднаш паѓаат во очи два типа на растителни заедници. Едните заедници се широко распространети и нивниот флористички состав, односно нивната градба, стои во совршена складност со климатските услови. Други пак заедници се одликуваат со тоа што нивниот развиток не е условен со рецентните климатски услови, а исто така и нивниот флористички состав се разликува од останатата блатна вегетација својствена за соодветниот крај. Тоа се заедници кои не можат да се вклопат во природната сукцесија, односно во синдинамиката на блатната вегетација. Егзистенцијата на овие заедници е овозможена само благодарение на особено поволните и специфични локални еколошки услови на местото каде што се развиваат. Тоа се всушност реликтни заедници што претставуваат остатоци на една вегетација која се развивала во поранешните периоди, а која денес единствено се среќава во фрагментарна состојба. Овие заедници претставуваат посебен проблем и од друг аспект, бидејќи се случува на еден ист локалитет да се развиваат и терциерни и глацијални реликтни видови. Заедници со ваков флористички состав многу го отежнуваат правилното интерпретирање на синдинамиката на растителниот покров. Оваа појава ја уочил и Кошанин (1924 : 599) кај високопланинската растителност, каде исто така еден покрај друг се развиваат терциерните и глацијалните реликти.

Реликтните заедници обично се јавуваат во фрагментарна состојба. Меѓутоа, и покрај таа нивна особина сепак може да се проследи сингенезата на блатната вегетација и да се каже нешто поопределено за блатните заедници кои порано се развивале во низинските делови на Македонија.

За сите реликтни блатни заедници (*Caricetum elatae*, *Cypero-Caricetum acutiformis*, *Mariscetum* и „*Molinietum*“) е карактеристично дека се развиваат на кисели органогени блатни почви, додека сите рецентни блатни заедници (*Scirpeto-Phragmitetum*, *Glycerietum maximae*, *Glycerietum plicatae*, *Sparganteto-Glycerietum fluitantis* и *Cyperetum longi*) се развиваат само врз минерални блатни почви.

Од реликтните блатни заедници во низинските делови на Македонија посебно значење за сингенезата на блатната вегетација има, односно имаше, асоцијацијата *Caricetum elatae*.

Во нашата блатна вегетација *Caricetum elatae* зазема едно многу изолирано место. Порано оваа заедница беше распространета по целата површина на Струшкото Блато, а денес единствено уште се среќава во околината на Охрид, кај местото Студенчиште. По својот фло-

ристички состав оваа заедница беше многу слична со истоимената заедница од Средна Европа. Исклучиво се развиваше врз органогена блатна почва. Тоа беше глацијален реликт, сличен на глацијално-реликтната заедница од Јужна Франција — *Caricetum elatae oenanthetosum* (Braun-Blanquet, 1953 : 97). Таа претставуваше една посебна географска еколошка варијанта, која успеала да се одржи благодарение само на високото ниво на површинската вода на блатото, регулирано од нивото на Охридското Езеро и Црн Дрим. Присуството на оваа заедница во Македонија не е условено со рецентните климатски услови кои владеат во Охридската Котлина.

Реликтноста на оваа заедница се огледува во присуството на многу ретките растенија *Senecio paludosus* и *Rumex hydrolapathum*, кои во Средна Европа исто така се среќаваат во истата заедница. Во Македонија овие два вида единствено ги среќаваме во оваа заедница. Со исушувањето на Струшкото Блато овие растенија секако исчезнале, се разбира до колку не се сочувале некои екземплари во блатото кај Студенчиште (Охрид). Ова е прв регистриран случај да исчезнуваат видови од нашата флора и тоа како последица од дејноста на човекот. Кон нив наскоро ќе се придружи и самиот *Carex elata*. Исушувањето на Пелагониското Блато секако не минало без осиромашување на нашата флора.

Реликтни блатни заедници постојат и во другите делови на Македонија, како на пр. во околните на Гостивар, Струмица (с. Банско) и Гевгелија. За науката е особено интересно блатото што се наоѓа кај Негоречката Бања — Гевгелиско. Таму се развива една посебна блатна вегетација во чија изградба исто така учествуваат реликтни видови. Ова блато секако претставува еден од ретките рефугиуми во низинските делови на Македонија, во кои се запазиле и се развиваат еден покрај друг реликти со различна возраст, а кон кои се придружува и рецентната вегетација. Тоа се однесува на двете фрагментарни блатни заедници — *Mariscetum* и „*Molinietum*“.

Како посебен вегетациски тип се издвојува т.н. „степска“ вегетација, односно поточно речено — степолика вегетација — која е позната само за централните делови на Македонија, и тоа помеѓу Титов Велес, Штип и Кривопаланок. Оваа растителност од секогаш го привлекувала вниманието на испитувачите. Најновите испитувања покажаа дека тука нема права степска вегетација, но со тоа не се намалува нејзиното значење, бидејќи тоа е вегетација во чиј состав, покрај другите пошироко распространети видови, влегуваат некои ендемични или реликтни видови, кои имаат степско, па дури и полупустинско потекло. Овие степски и полупустински видови се всушност реликти на некогашната степска растителност, која во овој дел на Македонија се развивала кон крајот на терциерот. Од нив посебно внимание заслужуваат следните: *Hedysarum macedonicum*, *Capparis sicula*, *Onobrychis hypargyrea*, *Convolvulus holosericeus*, *Eurotia ceratoides*, *Camphorosma monspeliaca*, *Artemisia maritima* ssp. *salina* и ssp. *monogyna*, потоа *Morina persica*, *Astragalus parnassi*, *Euphorbia glabriflora* и др.

Што се однесува до генезата на ова степолика вегетација, според досегашните испитувања се дошло до сознанието дека поголемиот број на степските и полупустинските видови имаат автохтоно потекло и дека имаат предилuviјална старост (Matvejev, 1961 : 134), а еден дел мигрирал од источните делови на Мала Азија.

За време на плиоценот (Matvejev, 1961 : 130) на Балканскиот Полуостров доминирале пустини и стеи, и тоа веројатно од медитерански тип, коешто се поткрепува со пикермиската фауна на цицачите. Во тоа време Балканскиот Полуостров преку територијата Егеида бил поврзан со Мала Азија, со што била овозможена една динамична миграција на растителните видови помеѓу овие две територии. Таа размена беше можна сè до почетокот на дилувиумот, кога поголемиот дел на егејското копно потонал. Сето тоа зборува дека во овој дел на Балканскиот Полуостров постоела една степска и полупустинска вегетација, чии фрагменти благодарение на погодните еколошки услови, т.е. во прв ред на палеогените седименти по долината на реката Вардар, се одржале сè до денес.

Оваа растителност за време на плеистоценот се сочувала само благодарение на фактот, а тоа се и најновите резултати, дека долината на Вардар над Демир Капија сè до средината на дилувиумот била под вода. Во крајбрежните региони на овие водни басени секако можеле да се сочуваат претставниците на степската растителност и ендемитите.

Степоликата вегетација во Македонија е претставена само со две ендемични заедници, кои се познати само за овој локалитет, и тоа: *Brachypodio-Onobrychietum pindicolae* и *Astragalo-Morinetum*.

По засолените почви на истото подрачје се развива уште една интересна халофитска реликтна вегетација, која извонредно многу се разликува од халофитската вегетација на Овче Поле, и тоа како по својот флористички состав, така и по својата генеза и екологија. Од таа вегетација, која е приклучена кон сојузот *Artemision maritimae*, посебно се издвојува ендемичната заедница *Hedysaro-Convolvuletum*, во чиј состав влегуваат два необично интересни таксона, и тоа: *Hedysarum macedonicum*, терциерен реликт и ендемит и *Convolvulus holosericeus* — исто така редок реликтен вид, кој во Македонија доаѓа единствено во оваа заедница.

Реликтните и ендемичните видови се чести компоненти во изградувањето на растителните заедници од сите вегетацијски појаси, почнувајќи од низините, од 50 м.н.в., па сè до врвовите на планинските масиви, до 2700 м.н.в. Во излагањето се земени во обзир само неколку позначајни примери од вегетацијата, од кои јасно се гледа значењето кое го имаат и улогата која ја играат реликтите и ендемитите во составот на растителниот свет на Македонија.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. *Em H.*, 1973 Über Moorwaldvegetation in Mazedonien. Berichte des Geobot. Inst. ETH, Zürich, S. 101—103.
2. *Horvat J., Glavač V., Ellenberg H.*, 1974. Vegetation Südosteuropas. Jena.
3. *Кошанин Н.*, 1911. Вегетација планине Јакупице у Македонији. Глас Српске кр. академије, LXXXV, 35, р. 184—242.
4. *Кошанин Н.*, 1924. Геолошки и географски моменти у развићу флоре Јужне Србије. Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, стр. 591—603.
5. *Markgraf F.*, 1932. Pflanzengeographie von Albanien. Bibliotheca botanica, N. 105, S. 1—132.
6. *Markgraf F.*, 1970. Die floristische Stellung und Gliederung Albaniens. Feddes Repertorium, Bd. 81, N. 1—5, S. 215—222.
7. *Matvejev S.*, 1961. Biogeografija Jugoslavije. Biološki institut, knj. 9, Beograd.
8. *Мицевски К.*, 1963. Типолошки истражувања на блатната вегетација во Македонија. Годишен зборник на Природно-математ. фак., кн. 14, стр. 79—130, Скопје.
9. *Мицевски К.*, 1966. Блатна и ливадска вегетација на Полошка Котлина. Годишен зборник на Природно-математ. фак., кн. 16, стр. 43—52, Скопје.
10. *Мицевски К.*, 1967. Блатната вегетација кај Негоречка Бања и нејзиното значење за сингенезата на блатната вегетација во Македонија. Годишен зборник на Природно-математ. фак., кн. 19, стр. 31—45, Скопје.
11. *Мицевски К.*, 1970. Нов ендемичен сојуз во вегетацијата на Македонија — *Artemision martinae* Micevski fed. nov. Годишен зборник на Природно-математ. фак., кн. 22, стр. 157—161, Скопје.
12. *Мицевски К.*, 1971. „Степска“ вегетација во Македонија. Годишен зборник на Природно-математ. фак., кн. 23, стр. 131—150, Скопје.
13. *Rehinger K. H.*, 1965. Der Endemismus in der griechischen Flora. Revue roumaine de biologie, sér. d. botanique, t. 10. № 1—2, p. 135—138.
14. *Stefanoff B.*, 1926. Die posttertiären Veränderungen in der Vegetation der Ebene von Sofia, Magyar bot. lapok, Bd. XXV, S. 96—106.
15. *Stojanoff N.*, 1930. Versuch einer Analyse des relikten Elements in der Flora der Balkanhalbinsel. Bot. Jahrbücher, Bd. 63, S. 368—418.
16. *Turrill W. B.*, 1929. The Plant Life of the Balkan Peninsula. Oxford.

Kiril MICEVSKI

ENDEMISMUS UND RELIKTENFRAGE IN DER FLORA UND VEGETATION VON MAKEDONIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Seit der Mitte des vergangenen Jahrhunderts befinden sich die Flora und Vegetation von Makedonien wegen ihrer Mannigfaltigkeit und Reichtums im beständigen Interesse der Naturforscher. Diese Tatsache ist durch die geologischen Abwandlungen, die sich in diesem Teil der Balkanhalbinsel vollzogen haben, wie auch durch die klimatischen Änderungen, die Orographie, Hydrographie, die geologische Unterlage und die pedologischen Verhältnisse des Bodens erklärbar. Ausser den genannten Faktoren, die

zum Entstehen des heutigen floristischen und geobotanischen Zustandes beigetragen haben, sind auch die Pflanzenmigrationen, die gegen Ende des Tertiärs, während der Vergletscherungen und im Postglazial stattgefunden haben, von besonderer Bedeutung.

Alle diese Umänderungen haben tiefe Spuren in der Zusammensetzung der rezenten Pflanzendecke hinterlassen. Auf Grund von vielen Reliktarten oder von fragmentaren Resten einstiger Vegetation, die noch vereinzelt anzutreffen sind, ist es möglich bis zu einem gewissen Grade die Wege und Stufen der Entwicklung der Flora und Vegetation von Makedonien zu verfolgen.

Die rezente Flora von Makedonien ist durch ein Mosaik ihrer Herkunft nach sehr verschiedener Elemente zusammengesetzt, deren Ursprung bis auf den alten Tertiärstock zurückgreift oder die ihre Ansiedlung am Ende des Tertiärs, im Diluvium oder Postdiluvium erfahren haben.

Eine besondere Stelle nehmen in der rezenten Flora von Makedonien die Reliktarten ein. Durch diese wird uns nämlich eine Deutung bestimmter Eigenschaften in der Flora und Vegetation der Vergangenheit ermöglicht, da sie als Zeiger der ehemaligen klimatischen Verhältnisse dienen können. So deuten z.B. *Ramondia nathaliae*, *Ramondia serbica* u.a. auf ein tropisches Klima hin, das ehemals in diesem Teil der Balkanhalbinsel anwesend war. Eine weitere Gruppe von Reliktarten, wie z.B. *Onobrychis hypargyrea*, *Morina persica*, *Hedysarum macedonicum*, *Astragalus parnassi*, *Salvia jurisicii*, *Capparis sicula*, *Astragalus cernjavski*, *Eurotia ceratoides* u.a. zeigt dagegen auf ein Steppenklima hin, das hier zu Beginn des Pliozäns dominiert und gewiss zur Entwicklung einer Steppen-Halbwüstenvegetation mediterraner Prägung geführt hat.

Einige Relikte, die nur in einzelnen Teilen von Makedonien anzutreffen sind, andererseits aber ihr Hauptareal in Kleinasien und im Nahosten haben, weisen auf die ägäische Landbrücke hin, durch die am Ende des Tertiärs (im Miozän und Pliozän) die Balkanhalbinsel mit Kleinasien verbunden war; von solchen können z.B. *Phelipaea boissieri*, *Acantholimon echinus*, *Sibbaldia parviflora*, *Capparis sicula*, *Convolvulus holosericeus* u.a. genannt werden.

Tertiärrelikte haben sich fast im ganzen Raume von Makedonien erhalten. Vorwiegend besiedeln sie tiefe Schluchten der Flüsse in den südlichen und westlichen Gebietsteilen, so z.B. *Ramondia nathaliae*, *Ramondia serbica*, *Viola kosaninii*, *Aesculus hippocastanum*, *Thymus oehmanianus*, *Buxus sempervirens* u.a.

Eine weitere Besonderheit der Flora von Makedonien stellt die grosse Anzahl von endemischen Arten dar. Diese Lokalendemiten können in zwei Gruppen eingeteilt werden, von denen die erste jene Arten umfasst, die eine streng lokale Verbreitung aufweisen und nur einen Fundort besiedeln, während die Arten der zweiten Gruppe ein grösseres Areal haben. In die erste Gruppe gehören *Tulipa marianae*, *Astragalus černjavski*, *Stachys iva*, *Asplenium macedonicum*, *Silene viscariopsis*, *Moehringia minutiflora*, *Verbascum adenanthum*, *Centaurea marmorea*, *Allium bornmülleri*, *Verbascum macedonicum*, *Crocus scardicus*, *Verbascum scardicolum*, *Crocus cvijići*, *Astragalus mayeri*, *Helichrysum živojinii*, *Centaurea soškae*, *Campa-*

nula deborensis, *Gypsophila macedonica*, *Colchicum macedonicum*, *Pedicularis ferdinandi*, *Thymus oehmianus*, *Anchusa macedonica*, *Viola dörfleri*, *Viola arsenica*, *Onobrychis degenii*, *Centaurea leucomalla*, *Centaurea formanekii*, *Heptapteria macedonica* a.u., sowie in die zweite *Tulipa scardica*, *Stachys horvatićii*, *Centaurea grbavacensis*, *Veronica kindlii*, *Campanula formanekiana*, *Astragalus gracaninii*, *Hedysarum macedonicum*, *Dianthus kapinaensis* u.a.

Es ist hervorzuheben, dass die grösste Anzahl der Endemiten auf Kalkunterlage gebunden ist. Bei einer territorialen Abgrenzung des Endemitenreichtums tritt die Tatsache hervor, dass die vom Flusse Vardar westlich liegenden Teile von Makedonien an Endemiten reicher sind als die östlichen Gebiete. Dieser Sachverhalt ist heute leicht erklärbar.

Unter den Balkanendemiten besteht eine Gruppe von Arten, deren Areale sich über Teile von Makedonien und Albanien oder Makedonien und Griechenland oder über alle drei Länder erstrecken. Dieser Umstand weist auf eine eng verbundene Entwicklung der Flora von Makedonien, Albanien und Griechenland hin, wie auch auf ihre unmittelbare Verbindung mit der Flora von Kleinasien durch den Ägäischen Archipel.

Auch in der Vegetation sind Relikterscheinung und Endemismus vorhanden, da in verschiedenen Teilen von Makedonien Pflanzengesellschaften anzutreffen sind, die Reste ehemaliger Vegetation in diesem Raume darstellen, meist aber nur noch fragmentarisch entwickelt sind. Von den Relikt-Gesellschaften sind von besonderer Bedeutung die Sumpfgesellschaften, unter ihnen an erster Stelle das *Caricetum elatae*, das im Gebiet des Struško Blato bei Struga vorhanden war und heute dort nicht mehr existiert. Als weitere Beispiele sind das *Mariscetum serrati* sowie ein fragmentarisches „*Molinietum*“ aus der Umgebung von Gevgelija zu nennen.

Besonders wichtig ist auch die „Steppenvegetation“ der zentralen Teile von Makedonien, in welcher einige Endemiten und Reliktarten vorhanden sind, die auf einen Steppen- oder Halbwüstenursprung zurückzuführen sind. In diesem Raume sind die Pflanzengesellschaften *Brachypodio-Onobrychetum pindicolae* und *Astragalo-Morinetum* entwickelt. Hier ist auch die sehr interessante relikthalogphytische Gesellschaft *Hedysaro-Convolvuletum* vorhanden, die sich sehr stark von der Halophytenvegetation des Ovče Pole unterscheidet, und zwar sowohl durch ihre floristische Zusammensetzung als durch ihre Entwicklung und Ökologie.

БИБЛИОГРАФИЈА НА ДОП. ЧЛЕЛ КИРИЛ МИЦЕВСКИ

1. Флораџа на Таорскаџа клицура. — Годишен зборник на Филозофскиот факултет, 1952, 5, стр. 1—54.
2. Библиоџрафија на флораџа и вегетацијаџа на Македонија. — Скопје: Филозофски факултет: природно-математички оддел, 1956. — 31 стр. — (Посебни изданија; кн. 7).
3. Прилоџ за заџознавање на флораџа на Македонија, I. — Годишен зборник на Филозофскиот факултет: природно-математички оддел, 1956, 9, стр. 99—118.
4. Ревизија на дијагнозиџе и расирсџранувањеџо на *Ramondia Nathaliae* Panč. et Petrov. i *Ramondia serbica* Panč. во Македонија. — Годишен зборник на Филозофскиот факултет: природно-математички оддел, 1956, 9, 10, стр. 121—142.
5. *Typologische Gliederung der Niederungswiesen- und Sumpfweggetation Mazedoniens.* — *Folia Balcanica*, 1957, I, 6, стр. 29—33.
6. *Neue Wiesen- und Sumpfwegassoziationen und Subassoziationen in der Vegetation Mazedoniens.* — *Fragmenta Balcanica*, 1959, II, 19, стр. 159—163.
7. *Typologische Untersuchungen der Vegetation der Niederungssumpfweg und -Wiesen Mazedoniens.* — *Bulletin Scientifique — Zagreb*, 1961, VI, 4, стр. 106—107.
8. Прилоџ за заџознавање на флораџа на Македонија, III. *Chenopodium ambrosioides* L. var. *anthelminticum* (L.) Aellen во флораџа на Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1962, 14, 2, стр. 183—184.
9. *Beitrag zur Kenntnis der Flora Mazedoniens*, II. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет: биологија, 1962, 13, 1, стр. 163—174.
10. Воднаџа и блаџйнаџа вегетација на Доџранскоџо Езеро. — *Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium*, 1963' VIII, 8(76), стр. 175—192.
11. Типолошки испитрисување на блаџйнаџа вегетација во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1963 (1962), 14, 5, (1962), стр. 79—130: илустр.
12. *Prispevek k vrednotenju taksonov Hordeum marinum* Huds. in *Hordeum histrih* Roth / Ernest Mayer. — *Biološki vestnik — Ljubljana*, 1964, 12, стр. 31—58.
13. *Seltene und wenig bekannte Pflanzen der Flora Mazedoniens.* — *Bulletin Scientifique — Zagreb*, 1964, IX, 3, стр. 71—72.
14. *Drosera rotundifolia* L. in der *Flora Mazedoniens.* — *Bulletin Scientifique — Zagreb*' IX, 1/2, стр. 10.

15. Тийолошки истражувања на вејетацијата на низинските ливади во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1964, 15, 3, стр. 121—174: илустр.
16. *Halofitska vegetacija Ovčeg Polja*. — Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium 1965, X, 3 (86), str. 67—90: ilustr.
17. Блајна и ливадска вејетација на Полошка Колина. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1966 (1963), 16, стр. 45—52: илустр.
18. Блајната вејетација кај Неџоречка Бања и нејзино значење за сингенезата на блајната вејетација во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1967 (1966), 19, 5, стр. 31—45.
19. Ливадска вејетација на Косово Поле. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1968 (1967), 20, стр. 135—146: илустр.
20. Распространување на *Kitaibella vitifolia Willd.* во Македонија. / Раде Дренковски. — Fragmenta Balcanica, 1968, VI, 14 (149), str. 137—140.
21. Неколку интересни расипенија за флората на Македонија. — Fragmenta Balcanica, 1968, VI, 12 (147), str. 121—128.
22. Прилој за познавање на флората на Македонија, IV. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1969 (1968), 21, стр. 109—117.
23. Вогна вејетација на Охридското и Преспанското Езеро. — Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium, 1969, XI, 4 (94), str. 61—80: ilustr.
24. *Stachys iva Griseb. i Stachys horvaticii Micevski spec. nov. u flori Makedonije*. — Acta botanica croatica. Zagreb, 28, str. 449—454.
25. Нов ендемичен сојуз во вејетацијата на Македонија — *Artemision martiniae Micevski fed. nov.* — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет 1970 (1969), 22, стр. 157—166: илустр.
26. Прилој за запознавање на флората на Македонија, V. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1970 (1969), 22, стр. 167—178.
27. *Astragalus sericophyllus Griseb. emend. K. Micevski i Astragalus mayeri K. Micevski spec. nov.* во флората на Македонија. — Fragmenta Balcanica, 1970, VII, 17 (175), str. 157—166.
28. *Astragalus gracaniinii Micevski spec. nov.* во флората на Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1970, 22, стр. 121—130: илустр.
29. *Zur Taxonomie und Chorologie von Tulipa scardica Born.* — Ernest Mayer. — Feddes Repertorium — Berlin, 1970, 80, 7/8, str. 591—598.
30. *Zur Kenntnis der Saxifraga grisebachii Degen et Dörfler* / Ernest Mayer. — Feddes Repertorium — Berlin, 1970, 80, 7/8, str. 599—605.
31. *Astragalo-Potentilletalia*, нов вејетацијски ред на брдските пасишта во Македонија. — Прилози на МАНУ: Одделение за природно-математички науки, 1970, II, 2, стр. 15—23.
32. „Ситиска“ вејетација во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1971 (1970), 23, стр. 131—150: илустр.
33. *Tunico-Trisetetum myrianthi Micev. ass. nov.* во вејетацијата на брдските пасишта во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1972 (1971), 24, стр. 59—65: илустр.
34. *Astragalus physocalyx i Astragalus ponticus Pall.*, нови видови за флората на Македонија и Југославија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1972 (1971), 24, стр. 67—72.

35. *Helianthemum-Euphorbium thessalae* Micev. ass. nov. во вегетацијата на брдскиот пасишк на Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1973 (1972), 25, стр. 149—155: илустр.
36. Прилој кон таксономијата и хорологијата на *Medicago prostrata* Jacq.—agg. во Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1973 (1972), 25, стр. 137—147: илустр.
37. Неколку непознати и ретки *Astragalus*- и *Oxytropis*- видови за флората на Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1973 (1972), 25, стр. 157—160.
38. *Erodium guicciardii* Heldr. — Нов вид за флората на Македонија и Југославија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1973 (1972), 25, стр. 161—163.
39. Неколку непознати видови за флората на Македонија и Југославија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1974 (1973), 26, стр. 131—135.
40. Прилој за запознавање на флората на Македонија. VI. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1974 (1973), 26, стр. 125—129.
41. Прилој кон запознавањето на некои патишта за флората на Македонија. — Годишен зборник на Природно-математичкиот факултет, 1974 (1973), 26, стр. 137—142.

ВЛАДИМИР МОШИН

Роден е 1894 година во Петроград. Студирал на Историско-филолошкиот факултет во Петроград и Киев, каде во 1919 г. дипломирал. Истовремено студирал и на Археолошкиот институт во Киев. Од 1921 година живее во Југославија. Во 1928 г. на Универзитетот во Загреб докторирал по филозофија.

Бил редовен професор по палеографија на Филолошкиот факултет во Белград и на Филозофскиот факултет во Скопје. Од 1967 година работи како експерт за помошни науки и како раководител на службата за регистрирање и опис на ракописите во Архивот на Македонија.

Како научник е ориентиран особено на словенската палеографија и византологијата.

ТВОРЕЧКАТА УЛОГА НА МАКЕДОНСКО-СЛОВЕНСКАТА СРЕДИНА ВО РЕЦЕПЦИЈАТА НА РИМСКО-ВИЗАНТИСКОТО ПРАВО НА БАЛКАНОТ

Процесот на навлегувањето и проникнувањето на римско-византиското право во јуристичкото сознание и во државното и општествено битие на народите кои влегувале во орбитата на византискиот културно-историски реон, исто како и во правниот живот на Западна Европа, одел по две патишта: преку традицијата — спонтано, автоматско примање на римско-византиските норми и државни институции во областите што влегувале во составот на Империјата, и преку рецепцијата — сознателно пренесување на зборниците на римско-византиското законодавство во својот правен живот.

Огромното значење на римското право на Запад и на римско-византиското право во источната половина на европскиот културен свет е длабоко и сестрано проучено, како што тоа убаво го покажа мојот покоен другар, и во многу нешта учител, проф. Александар Василевич Соловјев, во својот реферат на XII-от меѓународен византолошки конгрес во Охрид и во многу други свои написи и специјални истражувања. Кодексот на императорот Јустинијан Велики, составен во 527 година — „величествениот систем на римското право“, до овој момент останува бесмртно, основно раководство во правничкото образование, „каде секој правник ќе најде и детаљно разработена системност и точни дефиниции и јасен правнички дух“. Почнувајќи од XI-от век, кога во условите на феудалното битствување, врз основа на „варварските правди“ — *leges barbarorum*, глосатарите во Болоња и Павова започнале да го изучуваат и коментираат Јустинијановиот Кодекс, римското право започнало да врши постојано и сè посилно влијание во теоријата на правото, во судската пракса и во законодавството на западно-европските држави, сè до Наполеоновиот Кодекс, преку кого принципите на римското право влегле во законодавствата од новата епоха. Во источната половина на грчко-римскиот свет Јустинијановиот Кодекс, преведен на грчки јазик во 60-те томови на *Василиките* кон крајот на IX и почетокот на X век при императорот Василие Македонски и неговиот син Лав Мудри, непрекидно го регулирал правниот живот во Ви-

зантиската Империја сè до нејзиното потпаѓање под Турците во 1453 година, поминувајќи низ долг процес на дополнувања (почнувајќи од Новелите на самиот император Јустинијан и специјалните закони — селанскиот, поморскиот, воениот и други) и преработки во низа скратени практични „судебници“, во кои понекогаш се одразуваа елинистичките источни, а понекогаш и словенските правнички поими.

Во периодот на иконоборството, околу 740 година, царот Лав Исавријанин со синот Константин V за судовите го издал зборникот *Еклога* во 18 глави, со одредби од граѓанското и казненото право и од процесната постапка.

После победата над иконоборството, императорот Василие Македонец (867—886) во 870—879 година, спротивно на „безбожните заблуди“, го издал зборникот *Прохиرون* каде во 40 глави ги воспоставил нормите од Јустинијановото право, но скоро целосно била искористена и Еклогата. Нешто подоцна (во 879—886 год.) Василие I го издал и вториот зборник *Епанагога*, каде целата содржина на Прохиронот е дополнета со неколку глави од државното право. Започнатото издавање на грчките преводи на Јустинијановиот Кодекс, Василиките, било завршено од неговиот син Лав Мудри (886—912). Во тој период спаѓа и работата на така наречените *Епитоми* — *Epitomata*, приватни преработки на одделни кодекси од страна на некои правници, слично на сегашните изданија на различни закони со коментари. Во времето на Роман Лакапин и Константин, во 920 година, се појавува *Epitome legum* во 50 глави — преработка на Прохиронот, со дополнување од Новелите и Кодексот. При Константин Порфирогенит (945—959) се појавува избор од Василиките — *Synopsis Basilicorum*, каде поважните материјали биле средени по азбучен ред во 24 грчки букви. Со тоа се завршила кодификаторската дејност на византиските императори, кои потоа ги издале уште само новелите — специјални укази, а кодификаторската работа преминала во рацете на приватните правници.

Во средината на XI-от век, при Константин Мономах во 1045 година, во Константинопол била основана јуристичка школа и во врска со тоа се појавил зборникот на преработки на Василиките: *Пира* од Евстатие Роман, *Синопис* од Михаил Псел, во стихови, и „законска поема“ од Михаил Аталијат. При Комнините, во XII-от век, се појавил *Типуки* — преглед на содржината на Василиките со дополнувања од подоцнежните Новели. Кон тоа време се однесуваат и толкувањата на Номоканонот. Тоа е првобитен зборник на црковни канони од 50 наслови, кон кои е додаден избор од световни закони — новели во врска со црквата, особено од областа на семејното и наследното право, кој настанал во VI-от век како *Номоканон на патријархот Јован Схоластик*. Во VII-от век, во време на патријархот Сергиј бил направен друг Номоканон од 14 наслови, кон кој правникот Јулијан

приклучил збирка од световни новели; во 883 година тој бил пре-работен во Цариград и поврзан со името на патријархот Фотиј; тој Номоканон во 14 наслови на соборот во 920 година бил прогласен како задолжителен за целата црква. Во XII-от век се појавиле три толкувања на Номоканонот: од Алексие Аристин, околу 1130 година, потоа потполното и поквалитетно толкување од Јован Зонара, околу 1160 година, а малку подоцна и уште подобрата пре-работка на канонистот Теодор Валсамон.

Во средината на XIII-от век, во Никејското Царство, бил составен краткиот азбучен клуч кон Василиките — *Mikron kata stoicheion*.

При Андроник II Палеолог, околу 1300 година, бил изработен дополнет Прохирон, наречен *Procheiron auctum*.

Во втората четвртина на XIV век во Солун, биле создадени два важни правнички зборника. Во 1335 година еромонахот светогорец Матеј Властар ја напишал *Синтагмата* — азбучен избор на канонски матерјал од Номоканонот, со поважни световни закони — *Syntagma kata stoicheion*. Десет години по него, во 1445 година, солунскиот судија Константин Арменопул го издал зборникот на закони во 6 книги *Прохирон номон* кој обично се нарекува *Шестокнижие* — *Hexabiblos*, а ги опфаќа граѓанското и казненото право со процесната постапка. Тука материјалите од Прохиронот се дополнети со многу статии од Василиките и од поновата судска пракса. Нешто покасно Арменопул го издал и зборникот на црковни закони — *Epitome canonum*, исто така во 6 книги. И Властаревата Синтагма и Арменопуловото Шестокнижие, благодарение на системот згоден за практична употреба, постоеле уште долго време по пропаста на Византија и биле преведени на новогрчки јазик. Шестокнижието на Арменопул, издадено во Венеција во 1744 година, се употребувало во световните судови на Грција и после нејзиното ослободување во 1821 година, а скратената редакција на српскиот превод на Властаревата Синтагма, заедно со Светосавската редакција на Номоканонот, влегле во правната пракса на сите словенски православни цркви. (Види: А. Соловјев, *Значај византиског права на Балкану*, Годишњица Н. Чупића, књ. XXXVII, Београд, 1928, стр. 95—141).

Каква улога во реципирањето на византиското право на словенскиот Балкан можела да одигра Македонија? Мене ми се чини дека таа улога била значително поважна, отколку што обично се мисли, уште повеќе и поради тоа што во Македонија процесот на рецепцијата бил органски поврзан со традицијата, која била обусловена со триековното византиско господство.

Како најстари споменици за словенската редакција на византиското право се јавуваат два зборника поврзани со просветителската дејност на Методија — *Закон судни људем* и *Крмчија*, превод на Номоканонот од Јован Схоластик.

Закон судни људем претставува краток извадок од Еклогата, со прилично значајни измени кои делумно ја засилуваат

строгоста на казните. Споменикот се зачувал во две главни редакции: *кратка* од 32 члена, која обично се смета за постара, и *пространа* од 77 члена. Научниците имаат различни мислења за происходот на тој превод. Додека порано неговиот постанок се поврзувал со Бугарија од времето на кнез Борис (Бобчев и други до М. Андреев) или од времето на царувањето на Симеон Велики (Зигел, Флорински и др.), Ј. Вашица изнел мошне убедливи причини (посебно моравизми) за постанокот на Закон судни људем во Моравија во времето на кирилометодиевата мисија, (*K otázce původu Zakona sudného ljudem, Slavia XXX, 1961, str. 11—19*), а пак С. И. Троицки му го припишува создавањето на овој кодекс на Методија во периодот на неговото управување со словенското кнежевство од Македонија (Да ли је „Закон судный людем“ саставио свети Методије или бугарски кнез Борис?, *Ист. час., књ. XIV—XV, Б. 1965, стр. 505—516*), откаде потоа тој го пренесол во Моравија во времето на кирилометодиевата мисија (*K otázce převodu na Nomokanonot od 50 glavi, a odtuka Metodievite učeniци го пренеле на Балканот во Бугарија и Македонија. Треба да се забележи дека и во случај да се прифати хипотезата за постанокот на Закон судни људем во Бугарија на Симеон Велики, не би можело и тогаш да се елиминира несомненото учество на Методиевите ученици — Македонци во изработката на тој текст, бидејќи преславскиот центар на писменоста бил создаден со директното учество на Наум (кој дури после смртта на Климент во 914 година бил префрлен на негово место), а во Преслав — како директен и непосреден ученик на Кирил и Методија — Наум не можел да не учествува во преводот на важните за државниот живот правни текстови. Меѓутоа, без оглед на тоа дали во Бугарија веќе постоел Номоканонот во XIV глави или за Бугарија бил преведен дури во подоцнежниот период на Симеоновото владеење, Климент Охридски, како прв епископ во Македонија, за својата управна пракса, секако, морал да го има Номоканонот, а тоа очевидно бил оној што го донесол од Моравија, кој, всушност, бил Схоластиковиот Номоканон со додаден Закон судни људем. Траги од употребата на тој Методиев Номоканон во западните краеве на Балканот се зачувани во Летописот на попот Дукљанин. Оттука, мораме да мислиме дека во Русија тој текст, веројатно, бил пренесен во време на покрстувањето на Русија, кога св. Владимир ги пренесол во Русија црковните книги од тогашната Самоилова држава.*

Методиевиот превод на Номоканонот од Јован Схоластик во 50 глави, кој ги содржи сите црковни закони кои имале безусловна сила во целата православна црква, а во тоа време ги зафаќале и односите од областа на брачното и семејното право, имал големо значење за сите Словени во рамките на византиската културна сфера. Методија, очевидно, го направил тој превод за својата Панонско-моравска епархија. Бидејќи во тоа време црквата

во однос на населението од црковните поседи располагала и со правото на светска јурисдикција во областа на граѓанското и казненото право, Методија го присоединил кон Номоканонот и преводот на Еклогата. Текстот од тој законик се зачувал во бугарските ракописи на Номоканонот, а не можел да дојде во нив после неговото заменување со Прохиронот во осумдесеттите години на IX-от век. Конечно, самиот Методија бил должен да го пренесе ракописот на својот Номоканон и во тогашниот хрватски дел од неговата Панонска епархија, поради што, ми се чини, дека е наполно веродостојна хипотезата на покојниот проф. М. Костренчиќ за тоа дека споменатата од попот Дукљанин *Книга Методиос*, која содржела *multas leges et bonas mores*, била всушност Методиевиот Номоканон. Постојат можности и во Бугарија Методиевиот Номоканон да бил пренесен во периодот на организирањето на бугарската православна црква. Наполно е очевидно дека и Климент Охридски при своето поставување за епископ не можел а да не земе со себе во Македонија превод од Номоканонот на Схоластик. Само оттука, од Самоиловата Македонија можел списокот од таа редакција, заедно со другите богослужбени книги, да премине во Русија при нејзиното покрстување кон крајот на X-от век. Треба да се мисли дека во изработката на тој труд, кој ги фиксира грчките формули на правните норми и го создава првиот словенски речник на правничка терминологија, Методија не можел да помине без помошта на своите најблиски ученици, презвитерот Климент и монахот Наум.

Веројатната раководна улога на најблиските ученици на Кирил и Методија во преведувачката работа на Преславската и Охридската школа при Симеон Велики, ја дозволува претпоставката дека и преводот на Номоканонот во XIV глави во неговата до Фотиева редакција не поминал без сотрудништвото, а веројатно, не поминал и без раководството на Методиевите ученици — Македонци, Климент и Наум. Но, во секој случај тој официјално-канонски текст, кој добил општозаконска сила во 920 година, не можел да не дојде во Македонија, а потоа со својата цезаропапистичка идеологија да не одигра одредена улога во црковната политика на царот Самоил.

По пропаѓањето на Самоиловото царство во 1018 година, сите словенски епархии на Балканот, бугарски, македонски и српски биле потчинети под грчката Охридска архиепископија и, како што сведочи преписката на архиепископот Хоматијан, византиските судови, и световните и црковните, во XII и XIII век судеа според грчките Василики и грчкиот Номоканон. На Балканот не се зачувал ни еден список од словенскиот Номоканон сè до Крмчијата на Св. Сава.

Таа трета редакција на Фотиевиот Номоканон со толкувањата од Аристин и Зонара, составена од св. Сава во Солун во 1219 година, во врска со основањето на Српската архиепископија, при својата редакција на преводот не можела да не ги искористи

претходните преводи на пред-Фотиевиот Номоканон (се сочувал во стариот руски ракопис од XI—XII век — Ефремовска Крмчија). Многубројните русизми во најстариот ракопис на Светосавската Крмчија — Иловичкиот од 1262 година, дозволува да се претпостави дека преведувачот на Светосавскиот текст се користел со руски список од типот на Ефремовската Крмчија, веројатно, од рускиот атонски манастир. Кон својот превод на Номоканонот св. Сава го додал и полниот превод на Прохиронот — важечкиот во тоа време кодекс на царските закони.

Доколку Светосавскиот Номоканон бил тогаш пренесен во Бугарија, откаде во 1262 година бил испратен во Русија, следи да се претпостави дека тој веќе бил влезен во употреба и низ црквите на Македонија, а секако во времето на Асен II, кој 1230 година ја зазел скоро цела Македонија. По освојувањето на северна Македонија од страна на кралот Милутин, српското канонско право во српска редакција се судрило со силната традиција на постоечкото византиско канонско и световно право.

Улогата на традицијата во процесот на навлегувањето и проникнувањето на римско-византиското право во правничкото сознание и во правниот бит на словенските народи — паралелно со проблемот на рецепцијата на законодавните споменици — повеќе пати биле предмет на проучување во историјата на словенските права, почнувајќи од работата на В. Богишиќ за собирањето и проучувањето на правните обичаи (1867) и истражувањата на Ст. Новаковиќ за римско-византиското право и народните правни обичаи (1887), па сè до студиите на проф. А. Соловјев за дејствувањето на византиското право во Македонија под српска власт.

Нашето споредбено изучување на византиските, бугарски и српски грамоти од територијата на Македонија откри мошне интересна појава, која се слизнала од вниманието на претходните иследувачи, а тоа е активната творечка улога на македонско-словенската средина не само во процесот на внатрешната еволуција на правните појави, туку и во преминот на правните норми и терминологија од една средина во друга. За да ги избегнеме општите фрази и недокументираните заклучоци, ќе се осврнеме само на материјалите документиран со текстовите издадени во првата книга од нашите „Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија“.

Сите називи на византиските институции и правни термини, кои влегуваат во српските грамоти од XIV век, период на адаптација на византиската државна и управна структура, — сите тие термини ги среќаваме во македонските документи од претходното време, од периодот на византиската, бугарската и повремената српска власт. Ќе го истакнеме особеното значење на паралелното изучување на грамотите на бугарскиот цар Константин Тих од третата четвртина на XIII-от век и на кралот Милутин од 1300-та година, издадени на манастирот Св. Георгија во

Скопје, кој бил обновен од српскиот господар после неговото разрушување при освојувањето на градот. Споредбената анализа на тие податоци открива важни факти — присутност на три одделни правни извори: одредби цитирани од претходните хрисовули на византиските императори, елементи од бугарското право во одредбите на Константин Тих и норми од српското обичајно право, кое кралот Милутин го пренесол на територијата на Македонија. Во комплексот на тие податоци посебно се одделуваат и истакнуваат многубројните словенски изрази — превод на византиските термини, кои не влегле во бугарското право, а не се среќаваат ни во српските грамоти до кралот Милутин и, кои, очигледно, изникнале на македонско тло во текот на тривековниот живот на Македонските Словени во условите на византискиот административен, финансиски, судски и воен систем. Такви се на пример термините: ЗАБЕЛ во значење на пространство каде е ограничено влегувањето, резерват; БРОДНИНА за превод на фискалниот термин ДИАВАТОН или ДИАВАТИКОН — такса за премин преку река на проодни места; ИЗДАВЧИЈА — превод на грчкото ПАРАДОТИС во значење на судски пристав при официјалното префрлање на имотот и како исполнителен орган при затворањето на престапниците; веројатно, и ПРИСЕЛИЦА — византиското МИТАТ — обврска да се примаат на ноќевање државните чиновници при нивните патувања, а во постаро време и воените одреди; и многу други словенски изрази од сите области на византискиот државен и општествен строеж, кои одговарале на тогашната грчка терминологија.

Римско-византиското право не знаело за правна дискриминација според расен, национален или религиозен критериум. Освојувањето на Македонското Царство во 1018 година, органски ја вклучило цела Македонија во составот на Византиската Империја, со целата нејзина тогашна општествена структура, во рамноправна положба со исконското грчко население. Како што во византиските даночки списоци — практики имињата на Словените — земјоделци стојат заедно со грчките, така во царските грамоти за територијата на Македонија Словените, господари на феудални поседи и воени пронијари, се преплетуваат со претставниците на византиската разноплеменска аристократија — со Грците, Ерменците, Албанците, а членовите на Самоиловата династија управуваат со области во различни делови на Империјата или заземаат високи должности при дворот. Во тие услови на тривековната словенско-грчка симбиоза македонско-словенската средина, секако, морала да создаде свој правнички речник, кој во XIV век автоматски преминал во српските грамоти.

Паралелно со грчката традиција на римско-византиското право тоа била струја на словенската традиција, која во црковен поглед, одела од Методиевиот Номоканон, а во државниот и општествен живот, веројатно, тргнувала од управниот строеж на Самоиловото Царство.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Ј А

НА ДОП. ЧЛЕН ВЛАДИМИР МОШИН

1. *Грчке новеље српских владара* / издање текстова, превод и коментар Владимир Мошин, Александар Соловјев. — Београд: Српска краљевска академија, 1936. — 537 стр.
2. *Белешке о Хиландарском њрактику*. — Зборник лингвистичких и филолошких расправа: А. Белићу о четрдесетгодишњици његова научног рада. — Београд: Млада Србија, 1937, стр. 251—261.
3. *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318*. — Гласник Скопског научног друштва: Одељење друштвених наука, 1938, XIX, 11, стр. 59—78.
4. *Акџи из свејтојорских архива*. — Споменик Српске краљевске академије, 1939, XCI, 70, стр. 153—260.
5. *Повеља краља Владислава Бојородичном манастиру у Бисџирици и златне буле краља Уроша*. — Гласник Скопског научног друштва: Одељење друштвених наука, 1940, XXI, 12, стр. 21—32.
6. *Уговор св. Саве са свејтојорским њројашом о земљи за виоџрад* (са прилогом за историју српског брзописа). — Гласник Државног музеја: друштвене науке, 1946, I, стр. 81—122.
7. *Ѓирилски рукописи Југославенске академије*. — Zagreb, JAZU. — I dio: Opis rukopisa, 1955, — 255 str.; II dio: Reprodukciје, 1952, 145 str.
8. *Македонско еванђеље на њој Јована* / приредио Владимир Мошин. — Скопје: Институт за македонски јазик, 1954. — 49, 266 стр.
9. *Vodeni znakovи XIII i XIV vijeka* / priredili Vladimir A. Mošin, Seid M. Traljić. Zagreb: JAZU. — I: 1957, 173 str.; II: 1957, T. 341—854.
10. *Акад. Иван Гошев, Ѓтаробљарски џлаџолчески и кирилски надписи оџ IX и X в.* — Македонски јазик, 1965, XVI, стр. 203—205.
11. *Палеоџрафски албум на јужнословенскоџо кирилско џисмо*. — Скопје: Кочо Рацин, 1966. — 160 стр.
12. *Најџтараша кирилска еџџрафика*. — Словенска писменост — 1050-годишнина на Климент Охридски. — Охрид: Народен музеј, 1966, стр. 35—44.
13. *Agneau Pascal* / Mira Grozdanović-Pajić. — Belgrade: Prosveta, 1967. — 61 str.: 56 ilustr.
14. *Палеоџрафско-џравоџисне нормe за јужнословенске рукописе џерџаменоџ раздобља*. — 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски: симпозиум, Скопје — Штип, 1969. — Кн. II. — Скопје: МАНУ, 1970, стр. 229—237.

15. *Ćirilski rukopisi u Povijesnom muzeju Hrvatske. Kopitareva zbirka slovenskih rukopisa i Čojsov ćirilski odlomak u Ljubljani.* — Beograd: Srpska književna zadruga, 1971. — 206 str.
16. *Kopitarjeva zbirka slovenskih rokopisov in Zoisov ćirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.* — Ljubljana: SAZU, 1971. — 112 str.
17. *Словенски ракописи во Македонија* / подготвиле Владимир Мошин, Лидија Славева . . . (и др.). — Скопје: Архив на Македонија, 1971. — Кн. I: 429 стр.; Кн. II: 174 стр.
18. *I manoscritti della Macedonia.* — Relazioni Macedonia, 1972, II, 5, str. 5—8.
19. *Anchor Watermarks.* — Amsterdam: The Paper Publications Society, 1973. — 36, 135 str.: 367 ilustr.
20. *XVII век како преломна епоха во историјата на литературното творештво во словенскиот свет.* — Реферати на македонските слависти за VII меѓународен славистички конгрес во Варшава. — Скопје: Сојуз на Друштвата за македонски јазик и литература на СРМ, 1973, стр. 95—102.

ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

Роден е 1899 година во Исаково, Куприја. Филозофски факултет завршил во Париз каде и докторирал. Бил редовен професор на Филозофскиот факултет во Скопје и во Белград.

Редовен член е на САНУ и го раководел Фолклорниот оддел на Етнографскиот институт.

Се занимава со прашања од областа на филозофските, општествените, историските и фолклорните науки.

О ФИЛОЗОФИЈИ

Друже Председниче, другарице и другови,

За мене је особита част, срећа и одговорност што сам позван да одржим своју приступну беседу у младој Македонској академији наука и уметности, — а управо на одговорност своју сам мислио, кад сам најавио да ћу у својој приступној беседи, а на предавању, говорити о *филозофији*.

Јер, зашто баш тако и о томе?

Не само зато што је то моја општа одговорност, што је то моја наука по животном позиву и друштвеном задужењу, него још и посебно по томе што сам, како ми се чинило, био позван да управо о томе говорим од стране читаве моје младости коју сам поново срео и доживео кад сам први пут ушао у данашњи Меморијални дом великог македонског песника и филозофа револуције Косте Рацина у Велесу.

Тамо, на главном зиду, донела је нечија рука (питао сам чија, нисам могао то никако дознати) две ствари, и једну поред друге их ставила.

Ставила је песму „Копачите“. Ону песму која је написана и требала да буде уводна у нашем часопису „Труд“ који је имао негде 1934. да угледа света и за коју је ондашња редакција (данас покојници, хероји револуције) казала да је заиста за оно време права правцата македонска марсељеза.

А поред тих стихова тамо стоји, и у овом часу стоји, а ја се надам да ће и надаље и подуже као взема карактеристичан и дубок докуменат за једног филозофа стајати, један лист на коме је *дефинисана филозофија*.

И тај лист је, изгледа, јединствен сачуван. Јер, питао сам ја и у Титовом Велесу мога пријатеља Тиха Најдовског и другове академика Спасова, Перу Коробара и друге. Не, ништа даље од тога текста изгледа да се заиста нема. А то је текст који није довршен, недостаје управо крај у тој дефиницији. Па сам мислио — пошто је то — по најбољем моме памћењу, — управо најнапреднија реч младости саме македонске револуционарне филозофске мисли тога доба, да ми је дужност пре свега да тај текст допуним и покажем пун његов смисао управо у револуционарној мисли македонске младости, какву смо је градили и носили у то доба.

Тај текст гласи:

„Филозофија као филозофија, не просто као општих и најопштијих ствари, поставља себи задатак да нам даде, објасни, определи и развије не природно-научне, математичке или социолошке, већ филозофске појмове ствари о материји, простору, времену, кретању, броју, сазнању, друштву и тако даље. И само уколико она покушава и чини ово, она представља сама собом не особену посебну науку, не просто науку општих и најопштијих ствари, већ наиме *филозофију*. И само као филозофија она опредељује историју, не само ову као објективно реално постојећу пре, ван, независно од сваког сазнања, већ и као објективну реалност која, породи ли једном сазнање, одражава се мање или више тачније и потпуно делотворношћу својом у њему. Тиме се она јавља и не само као општа наука о бићу као што и данданас многи тврде, већ као наука о најопштијим законима садржајног мишљења које је пак за то“ . . .

Овде је требало, по свој прилици, оно што је у првом и другом ставу већ наговештено да се поново потврди и даље развије, наиме да је истинско филозофско сазнавање заиста сазнавање стваралачко кад у животу делује, кад живот и свет мења.

Мисао је то она основна Марксова из *Теза о Фојербаху*, да је питање филозофије данас „мењати свет“, а не само објашњавати га — онако како је то мислио Хегел. И ту је битна разлика између марксизма и Хегела, Фојербаха и свеколике класичне немачке филозофије тога доба, па и грађанске нашега доба.

Него, свет се мора мењати. Значи, револуционарни карактер сазнања овде је оно битно. Ова и оваква филозофија је она која битно сазнаје свет, али га сазнаје тек у самом човековом стваралачком мењању света, а тиме и мењању и развоју самога човека. Значи, у очовечивању и света и човека.

Овај хуманистички моменат је свакако нужен наставак оној прекинутој и недовршеној Рациновој дефиницији филозофије. Тај наставак овог грекинутог филозофског рукописа Рациновог наћи ћете богато развијен у стиховима великог песника револуције, кад каже, на пример, да би хтео да „срце има големо, да цели свет прегрне“, итд. . . Та филозофска мисао, која је основна и у његовој поезији, никла је, рекли бисмо са самом самцатом филозофијом баш на овоме тлу, античком тлу, у Хомеровим песмама, као што је ту у Хомеровим стиховима први пут се појавио и сам термин „филозофија“ да означи природну људску тежњу и љубав ка мудрости, а мудрост, разуме се, ту подразумева то: тражити, отворати праве путеве у животу и свету, те филозофија на своје првome извору већ значи стваралачки однос према свету, као што и сама народна македонска песма овај идејни моменат развија, и питање управо те и такве уметности и мудрости стваралачки носи у себи управо класично, као и стара грчка поезија.

На овоме тлу и у томе духу бујала је и наша македонска младост између два светска рата.

У то доба се у Скопљу јавља превод мудрог, ренесансног, стоички ослободилачког Монтења. У Југославији је први пут Монтењ преведен и издат у Скопљу. Је ли то случајно? — Није.

А је ли случајно што је први пут не само у Југославији, него и на Балкану, и то баш овде у Скопљу преведен Хераклит? У самој Атини, као што може да вам буде познато, нарочито класичарима и филозофима, недавно, мислим 1971. године, први пут је издао колега Ангелос Русос Хераклитове текстове, са лепим коментарима и у доброј обради.

Видите, Скопље треба да је у томе претекло и Атину за скоро пола века.

А зашто у Скопљу преводити баш Хераклита?

То ћемо смелије и тачније написано прочитати у *Филозофским свескама* Лењиновим десетину година после превода. А то нисмо дотад тако јасно ни видели, ни знали: да је Хераклит уствари отац и први оснивач управо материјалистичке дијалектике.

Значи, филозофија, управо дијалектичка, материјалистичка, револуционарног, стваралачког мењања света и човека је оно што се оригинално и специфично развијало у то време у Македонији на Филозофском факултету, у студентском и омладинском радничком покрету, који је захватио читаву Македонију, — покрету који је под условима специфичним и оригиналним морао и сâм имати своје специфичности и оригиналности.

Је ли, опет случајно што је Хегелова *Лоџика* никла на семинарима многих генерација студената и напредне радничке омладине у којој је била многа напредна даровита младост не само Македоније, него и Црне Горе, Србије итд? Не! То није било случајно. А без проучавања Хегелове *Лоџике*, и то смо могли касније да прочитамо код Лењина у *Филозофским свескама*, — марксисти нису могли до краја разумети ни прву главу *Капитала* . . .

А шта је све то у целини покретало? — Свакако исто оно што је покретало и ону руку коју смо на почетку поменули, која је одабрала и донела она два документа, Рацинову песму и недовршен Рацинов рукопис о филозофији у Меморијални дом великог македонског песника и филозофа револуције. Та рука, која их је донела, сигурно је ишла и то законито, нужно, неодољиво покренута управо оним што је Светозар Марковић звао „свеукупном умном силом масе народа“.

Да! Рецимо управо зато и наш последњи, живи пример: Ту одмах према том Меморијалном дому великог песника и филозофа појавила се та свеукупна умна сила македонског народа.

Кад смо другарица Галаба Паликрушева, њен друг и ја из њега недавно излазили, на једној од капија се према њему појавио један старији домаћин, који беше у своме дворишту ракију пекао. Изишао он на капију са боцом и мене ословио: „Ти беше професорот?“ Кажем: „Јас“. — „Со Рацина?“ — Со Рацина“. — „Со Хегел?“ — „Со Хегел“ — „Касни, де!“ Већ је био и сам добро загрејан оним што је пекао,

а његова препеченица је заиста била изванредна. Кад сам чашицу испио, рекох да је ракија, богами, јака. — „Јаки смо сви — узвикну он. — Јак је — каже — и Рацин! а нема го сега“. Кажем: „Нема го“. — „Е“, пружи ми он и другу чашицу и вели: „Па го има! Рацин, тука е!“. Ја испио чашицу, а он пита: „Што е тоа!?“ — и показује на нову циновску социјалистичку велешку индустрију која се уз Вардар протегла у недоглед, и сав огромни нови Титов Велес. „Сè тоа е Рацин!“.

То је реч Илинденске свеукупне умне силе македонског народа, која је ту морала бити. Била то рука друга Коробара, или Најдовског, или Спасова, или великог нашег песника, друга Блаже Конеског, која је она два текста овога значаја и вредности ставила тамо? То је увек иста та, како би рекао Светозар Марковић, „свеукупна умна сила масе народа“ која и креће на делу, стваралачки револуцију, разрешава све тешкоће и сва неминовна противуречја, јер знамо да се противуречностима све креће и остварава данас, па и овај изванредан расцвет Социјалистичке Републике Македоније, и у њој наше Академије у велелепној њеној палати, која и сама све нас научне трудбенике, као и Република и као сама револуција народа и пролетаријата Македоније обавезује на неуморан и доследан стваралачки рад у наставку дела саме предреволюционе мисли македонске младости која је знала доследно стваралачки, марксистички, филозофски да и саму револуцију понесе на својим плећима и поднесе најдрагоценије и најплеменитије жртве — каква је и сам Коста Рацин.

Друже Председниче, хвала Вам велико.

КРУМ ТОМОВСКИ

Роден е 1924 година во Скопје. Дипломирал на Техничкиот факултет, оддел Архитектура, во Белград.

Од 1971 година е редовен професор на Архитектонскиот факултет во Скопје.

Во својата научна работа се ориентира главно на проучувањето на архитектурата во Македонија, особено средновековна, исламска и народна.

ТРАДИЦИЈАТА КАКО ФАКТОР И ОБЕЛЕЖЈЕ ВО РАЗВОЈОТ НА АРХИТЕКТУРАТА ВО МАКЕДОНИЈА

Архитектурата како творечки напор на одредена општествена средина ги одразува, како што е познато, нејзините идејни и културни стремежи, како и техничките и материјалните можности изразени во урбанизацијата на просторот и низ одделните архитектонски реализации. При тоа повеќе фактори од различен карактер влијаат врз оформувањето на архитектонските остварувања. Меѓу нив факторот на традицијата, се чини, зазема особено важна улога, изразувајќи ја при тоа моќта на присутното архитектонско наследство како значајно обележје во континуитетот на архитектонското творење. Така, низ историскиот развој следиме повеќе стилови и архитектонски школи, во чие оформување новото креативно создавање често пати се потпира врз традицијата како еден од значајните белези на одделните архитектонски школи.

Во Македонија традицијата во творештвото е негувана во повеќе области на духовната и материјалната култура, вклучувајќи ја меѓу нив и архитектурата. Но таа има изразито значење посебно во развојот на архитектурата, оставајќи го својот силен печат како карактеристичен белег во севкупното архитектонско творештво, особено во средновековната сакрална и воена архитектура. Ова се должи, секако, пред сè на богатата културна историја што ја следиме низ вековите, а која се вклопува и во општите културни движења во пошироките сфери на Балканот. Имено, во Македонија, благодарейќи на нејзината географска положба во централниот дел на Балканскиот Полуостров, богатството со рудни сировини, плодноста на земјата и поволните сообраќајни врски, беа овозможени добри услови за непрекинато живеење и творење, кое на оваа почва го следиме со различен интензитет уште од првите неолитски култури, па преку античката, елинистичката, римската и рановизантиската епоха, средновековниот и турскиот период сè до денес. Во секоја од нив напластеното градежно искуство, изразено низ традицијата, инкорпорирано е во новите сознанија и се манифестира низ најразлични форми: преку архитектонски концепции, системи на композиции, конструкции, употреба на градежни материјали и градежна техника и друго. Традицијата, значи, го следи развојниот процес во архитектонското творештво, вткаена како неделива нишка,

пренесувана од генерација на генерација. Но проблемот и улогата на традицијата не ги согледуваме само како одраз на развиениот културен живот, ами и во ред други фактори кои меѓусебно се поврзани, како што се: општествените, политичките и економските движења и промени, присуството на мешано население, кое се јавува како носител на сопствени традиции, подложноста на влијанија, како и постојаните развојни процеси, изразени низ иновации. При тоа, долгиот временски период низ кој се одвивала градежната активност го наметна и прашањето на односот меѓу традицијата и иновациите кои во одредени периоди и самите стануваат традиција и се одразуваат врз натамошниот развој на архитектонското творештво. Во ова посебно треба да се истакне улогата и придонесот на македонскиот словенски етнос низ средниот век и особено подоцна, во XIX век, во условите на националната и културната преродба на македонскиот народ.

Секако дека сите аспекти на влијанијата на традицијата врз развојот на архитектурата во Македонија, кои се инаку мошне комплексни, не се сè уште сосема согледани. Но досегашните проучувања, како и извесните обиди за внесување на традиционалното во современите архитектонски реализации укажуваат на нејзиното посебно значење и на улогата што таа ја има и денес во развојот на современата архитектонска мисла и практика. Оттука произлегува и нашата побуда: да се обидеме во ова излагање да набележime некои од битните одлики на традицијата, како и нејзиното влијание во минатото и денес.

Улогата на традицијата можеме да ја следиме мошне успешно, како што наведовме, уште од претсловенскиот период, од античкиот, елинистичкиот, римскиот и особено од рановизантискиот период, чии влијанија ќе се чувствуваат подоцна во средновековната архитектура, а преку неа и во архитектурата на таканаречениот турски период. Така на пример, доцноантичките населби: Стоби, Хераклеја Линкестидска и Лихнидос во своите урбани концепции непосредно се врзуваат со елинистичките традиции, а архитектурата, пак, има општи елинистички и римски карактеристики. Реализирани се објекти со концентрирани и развиени системи во композициите, кои како системи во најразлични решенија ќе ги следиме сè до денес. Палатите во Стоби, на пример, по својата архитектонска концепција со концентрирана композиција околу централно поставениот атриум, му припаѓаат на типот на доцноантичките палати потпрени врз римски традиции. Но овој мотив на концентрирана основа со атриум како идеја во различни просторни композиции и функционални содржини го среќаваме во многубројни остварувања, вклучувајќи ги и современите архитектонски реализации. Поликонхалните и особено базиликалните решенија во сакралната рановизантиска архитектура на нашава почва биле градени во голем број, за што сведочат досега откопаните остатоци од објектите. Тие имаат големо значење за формирањето на средновековната архитектура во Македонија, бидејќи овие форми често биле употребувани во градбата на црквите. Според тоа, присуството на доцноантичката — рановизантиската традиција, со која словенските племиња,

населувајќи ја територијата на Македонија, доаѓаат во непосреден контакт, е од особено значење за натамошниот развој на архитектурата во средниот век и подоцна. Но покрај месните традиции и современите византиски и ориентални влијанија и пренесените традиции на градење во дрво, кои Словените ги донеле од прататковината, одиграле одредена улога во креирањето на новите објекти. Синтезата на овие традиции и влијанија се изразува во еден нов квалитет, особено присутен во сакралната средновековна архитектура. Така, оваа архитектура бележи изразит подем по христијанизацијата на Македонските Словени, односно од пред крајот на IX и почетокот на X век, период што се совпаѓа со дејноста на Климента и Наума, и малку подоцна со владеењето на Самоила, со главни жаришта во Охридската и Преспанската област. Така се формира посебна архитектонска школа, на која месните традиции и учеството на домашните мајстори-градители, покрај наведените влијанија ѝ даваат извесни специфични белези и особености. Различните општествено-политички прилики, кои владееле во Македонија низ средниот век, не можеа во поголема мера да го нарушат континуитетот во архитектонското творештво базирано врз традицијата. Ова се должи, секако, на развиеното градежно искуство во една развиена културна средина, како и на постоењето на Охридската автокефална архиепископија како силен фактор во чувањето на традициите.

На тоа колку е значајна улогата на традицијата во развојот на средновековната архитектура во Македонија укажува и честата употреба на веќе утврдените форми на концепциите на основите на црквите, начинот на зидањето, како и на нивното градење врз култни места. Затоа не треба да нè зачудува фактот што првите словенски споменици од сакралната архитектура во Македонија се градат во форма на триконхос. За оваа констатација од посебно значење се откривањата и проучувањата на професорот Димче Коцо¹, и тоа на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид, подигнат како обнова на разурнат триконхос и на црквата на Наумовиот манастир Св. Архангел на јужниот брег на Охридското Езеро, кој има слична форма како Климентовата црква, врз чии темели подоцна е изградена денешната црква посветена на Св. Наум, што укажува на фактот дека негувањето на традицијата продолжува и во турскиот период, од кога потекнува нејзината обнова. Покрај наведените две цркви, во форма на триконхос се изградени уште неколку други, како на пример: црквите во Горица², во Злести, Издеглавје, потоа Кубелитиса во Костур, кои датираат од периодот меѓу X и XI век³, со што се продолжуваат месните тра-

¹ Д. Коцо, Климентовиот манастир Св. Пантелејмон и раскопките при „Имарет“ во Охрид, Зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, кн. I, 1948, стр. 129—181; Д. Коцо, Проучувања и археолошки ископувања на црквата на манастирот Св. Наум. Зборник на Археолошкиот музеј, кн. II, Скопје, 1958, стр. 56—80.

² Ѓ. Бошковик, К. Томовски, Средновековната архитектура во Охрид. Зборник на трудови, Охрид, 1961, стр. 86.

³ Д. Коцо, Триконхалните цркви во Климентово време. Словенска писменост, Охрид, 1966, стр. 91—98.

диции и се формираат локални белези сврзани за ова подрачје, различни од концепциите на објектите во соседните балкански земји. Тука ќе ја споменеме и тетраконхалната црква Св. Богородица Елеуса во село Велјуса, Струмичко, изградена најверојатно во Самоилово време (прв пат се споменува во 1085 година), која со своите поликонхални форми се поврзува со погоре приведените објекти.

Посебен архитектонски феномен претставува градењето на цркви со базиликални основи, кои ги следиме, како што наведовме, уште од рановизантискиот период, од IV век, па со извесни прекини сè до XIX век. Примената на базиликалните форми претставува всушност продолжување на дотогашната месна традиција, надополнета со современите влијанија од христијанскиот Исток. Некои од нив се врзуваат со елинистичките традиции, како што е на пример, црквата Св. Ахил на истоимениот остров на Мала Преспа, која е решена како трикорабна базилика со трибини, покриена со дрвена покривна конструкција. Тука спаѓа и црквата Св. Теодор Стратилат и Св. Теодор Тирон во Серез (XI—XIII век)⁴ и трикорабната базилика Св. Никола во Мелник (XII—XIII век)⁵. Охридската црква Св. Софија, од друга страна, по својата архитектонска концепција и по богатата пластична декорација претставува врска меѓу доцноантичката — рановизантиската од една и средновековната архитектура од друга страна.

И по потпаѓањето на Македонија под византиското господство, архитектонската активност продолжува да се развива со малку поизразени влијанија на византиската архитектура, но и со продолжување на месните традиции во примената на разновидни форми на основи, меѓу кои спаѓаат издолжените базиликални форми. Така е, на пример, изградена трикорабната базилика Св. Никола (1095) во Манастир, Мариовско, еднокорабната црква Св. Никола во Варош кај Прилеп (XIII век), Трескавец и други.

Колку е значајна улогата на традицијата во развојот на средновековната архитектура во Македонија може да потврди и фактот дека во периодот од пред крајот на XIII и во текот на XIV век, во времето кога Македонија се наоѓа во составот на средновековната српска држава се граделе многубројни споменици. Важно е да се истакне дека и покрај новонастанатите политички промени, градбата продолжува следејќи ги месните традиции во веќе создадениот творечки континуитет во градењето, така што и самата можела да влијае врз развојот на другите соседни земји, коешто уште поодамна го констатира професорот Ѓурѓе Бошковиќ, кој меѓу другото пишува: „Архитектура која се развија у Македонији оспособљена је тако да и сама утиче како на развој градитељства у Грчкој, Бугарској и Албанији, тако, у још јачој мери, и на архитектонску делатност у Србији, наро-

⁴ К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, Българска академия на науките, София, 1965, стр. 144.

⁵ К. Миятев, наведеното дело, стр. 146.

чито у XIV веку, а преко ове, доцније, и на формирање влашке и молдавске школе“.⁶

И во турскиот период, кога градењето цркви значително се намадува и се сведува главно на изградба на мали еднокорабни цркви засводени со полуцилиндрични сводови, традицијата е исто така присутна низ примената на формите на основите, градежната техника и декорацијата, карактеристични за претходните периоди. Како најкарактеристичен пример ќе ја посочиме веќе спомнатата црква на Наумовиот манастир, на која се задржани архитектонските карактеристики од средновековните објекти, со што мошне убедливо се манифестира моќта на традицијата. Како илустрација за погореизнесената констатација можат да се приведат и други примери како што се: црквата Св. Богородица во Осоговскиот манастир кај Крива Паланка, изградена во форма на слободен крст, црквата Св. Ѓорѓи во селото Бањани, Скопско, со декоративно сидани фасади, и други.

Ваквата состојба во архитектонското творештво во Македонија го опфаќа периодот од почетокот на XV па до крајот на XVIII век.

Оживувањето на традицијата е особено изразено во текот на XIX век, во периодот на преродбата, што се совпаѓа со општите романтичарски движења во архитектурата, кога се обновуваат историските стилови. Во наши услови обновата на традицијата е нераскинливо поврзана со севкупните општествено-политички и економски движења, засилената културно-просветна и верска активност, со што се создадени поповолни можности за изградба на цркви по градовите и по селата низ Македонија. Се обновува базиликалната форма како најсоодветна за собирање на христијанското население, со примеси на влијанија од современите архитектонски движења, најчесто на необарокот. Така, новите градби претставуваат синтеза на традицијата и на современите влијанија од Запад, со што е создаден еден специфичен архитектонски израз. Како тип на основа доминира трикорабната базилика со прилично големи димензии, со импозантен внатрешен простор, со што се потврдува извонредната способност на нашите мајстори-градители во совладувањето на сложената архитектонска проблематика. За илустрација ќе приведеме само неколку цркви, како на пример: црквата Св. Димитрија во Битола (1830), Св. Пантелејмон во Велес (1840), Св. Богородица во штипско Ново Село (1850).

Интересно е да се наведе дека слични концепции на цркви среќаваме и во Србија, Бугарија и во Босна и Херцеговина, за коешто во голема мера придонесле македонски мајстори градители.⁷ Треба да се истакне дека овие градители, работејќи надвор од својата тат-

⁶ Ѓ. Бошковић, Архитектура средњег века, Београд, 1957, стр. 147.

⁷ М. Коларић, во предговорот на книгата „Класицизам код Срба“, Грађевинарство, Београд, 1966, на стр. 5 пишува: „Познато е веќе да су творци ових грађевина били углавном немари с југа, Македонци и Цинцари“. Б. Кокиќ укажува на фактот дека во Србија доаѓале: „Из Македоније градители градске куће“. Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд, 1949, стр. 13.

ковина, ги пренесувале домашните традиции и здобиеното градежно искуство, но истовремено се стремеле да ги совладаат и да ги применат и месните традиции. Така, силата на традицијата што се носи во себе успеа да се наложи, но малку модифицирана, и во друга средина.⁸ Како доказ можеме да ги приведеме големите соборни цркви по градовите во Србија, како што се, на пример, црквите во Ниш, Смедерево, Врање и други, коишто ги проектирале и изведувале македонски мајстори групирани во тајфи. Познато е дека за развојот на српскиот класицизам и романтизам значајна улога одиграле Македонците Хаџи-Никола Живковиќ⁹ од Воден (1782—1870) и Андреја Дамјанов од Велес¹⁰ (1813—1878). Сличен е случајот и во Бугарија.

Македонските мајстори од Корчанско, Костурско и Дебарско, пренесувајќи ги наследените традиции, стануваат значаен фактор во оформувањето на архитектонските школи во Бугарија.¹¹ Така и обновата на Рилскиот манастир во XIX век е, главно, дело на македонски мајстори, меѓу кои се истакнува првиот мајстор Павел од село Кримин, Костурско, потоа Крсте од Лазарополе и други.

Месните традиции имаат одредена улога и во оформувањето на муслиманската архитектура во Македонија, која, инаку, по своите стилски карактеристики спаѓа во турско-османлиската школа. Неа ја донесле Турците и нејзиниот дух е ориентален. Но познато е дека Турците ги користат и веќе совладаните композициони и конструктивни решенија, доаѓајќи во непосреден контакт со византиската архитектура, и ги применуваат во низа објекти од различен карактер. Декоративниот начин на зидањето на фасадите со камен и тула, од друга страна, се врзува и со месните традиции во Македонија. Така, и во една архитектура што ѝ е туѓа на нашата средина месната традиција, секако и преку учество на домашните мајстори, успеала да се инкорпорира во нови просторни решенија, давајќи ѝ и на оваа архитектура посебен израз со локални белези.

Што се однесува на куќата за живеење низ средниот век, податоците врз кои би се извршила нејзината реконструкција се сè уште минимални. Тие куќи најверојатно биле градени од дрво, па затоа од нив не е ништо сочувано. Но сигурно е дека во историскиот развој на станбената архитектура влијанието на старите месни традиции, како и на традицијата во градењето во дрво, одиграле значајна улога. Познато е дека традицијата на градење во дрво Словените ја пренесле и во својата нова татковина,¹² за што дознаваме од археолошките

⁸ И при изградбата на куќите мајсторите ги пренесувале домашните традиции, на што укажува Б. Коџ: „Тако су градитељи преносили у крај, у коме раде, архитектуру коју су они створили и обрадили, увек према општим условима свога краја“. — Б. Коџ, Наведеното дело, стр. 11.

⁹ Н. Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд, 1937.

¹⁰ К. Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје, 1966.

¹¹ П. Брбенлиев, В. Партъчев, Брациговските мајстори строители, София, 1963.

¹² Ке наведеме дека примерите од археологијата покажуваат дека уште во праисторијата на територијата на Балканскиот Полуостров дрвото било основен градежен материјал за изградба на куќи, така што градењето во дрво е и месна тра-

остатоци и од пишани извори. Така, за колибите на Словените во Солунско во VII век се споменува во Чудата на Димитрија Солунски. Писателот Ибрахим Ибн Јакуб бележи во 955 година дека македонските Словени во југозападниот дел на Балканот живееле во дрвени куќи. Јован Кантакузен соопштува во 1341 година дека куќите на жителите во Тракија се градени во дрво. Неодамнешните археолошки ископувања кај месноста Имарет во Охрид и особено во Варош и Маркови Кули во Прилеп укажуваат на фактот дека куќите и другите стопански објекти биле градени во дрвена конструкција со сидови од плет. Живеалиштата подигнати врз подовите на ранохристијанската базилика на локалитетот Имарет, според професорот Димче Коцо, Словените ги изградиле со населувањето на разрушениот Лихнидос уште во VI век.¹³ Остатоците кај Прилеп, според проучувањата на Бошко Бабиќ, припаѓаат на времето од втората половина на IX па до половината на XII век¹⁴, по што може да се заклучи дека старите градежни традиции продолжуваат да се негуваат прилично долго и во новата средина.

И топонимите на некои населени места¹⁵ како и термините во старословенскиот јазик укажуваат, покрај останатото, и на тоа дека дрвото играло важна улога во градителството кај македонските Словени. Таа традиција ја следиме во селската архитектура и во покуќнината во XVIII, а понекаде и во текот на XIX век. Познато е дека дрвото како главен градежен материјал било во употреба и кај другите балкански народи сè до почетокот на XIX век. Така, во Србија, Босна, Словенија и во одделни делови на Хрватска во дрво се градени едноделни и повеќеделни куќи, цркви и разновидни стопански објекти, а во Црна Гора таков начин на градба е сочуван и до денес во населбите Рожај, Плав и Гусиње. Меѓутоа, покрај скромните објекти, што биле градени во дрво, дознаваме дека се градат и поголеми згради за живеење и дворци, што произлегува од класното раслојување во рамките на феудалната општествена структура, изразена и низ архитектурата. Така, охридскиот архиепископ Теофилакт во Пространото Климентово житие (крај на XI век) споменува и три куќи во Девољ подарени на Климента од кнез Борис, кои се одликуваат по својот раскош и му припаѓале на болјарскиот род. Од византиски пишани извори знаеме дека Самоил имал дворец на Преспа, кој бил сочуван

диција. Во неолитските населби во Македонија, како на пример: Велушка Тумба кај Битола, Вршник кај село Таринци, пронајдени се остатоци од куќи градени главно од дрвен материјал. Види. М. и Д. Гарашанин, Неолитска населба Вршник кај село Таринци, Зборник на штипскиот Народен музеј II, Штип, 1961, стр. 12; Д. Симоска — В. Санев, Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола, *Macedoniae acta archaeologica*, 1, Прилеп, 1975, стр. 34—44.

¹³ Д. Коцо, Триконхалните цркви во Климентово време, *Словенска писменост*, Охрид, 1966, стр. 91.

¹⁴ В. Бабиќ, Beitrag zur Erforschung des altslavisches Hauses. *Balkanoslavica* 2. Prilep — Beograd, 1973, стр. 55.

¹⁵ Спореди ги имињата на селата: Балван — Горни и Долни (Штипско), Брвеница (Тетовско), Древеник (Битолско), Древено (Прилепско), Кошари (Кривопаланечко), Колибари (Кичевско), Наколец (Преспанско).

сè до 1071 година, кога бил разурнат од византиските платеници.¹⁶ Дека за властодршците биле градени дворци во камен и мермер, важни податоци дава и Шестодневот на Јован Егзарх, од каде што може јасно да се забележат разликите на зградите во Преслав од оние во селата, што биле градени во дрво. Овие податоци, иако доста скудни, сепак укажуваат на фактот дека влијанијата на традицијата од рановизантискиот период биле присутни и во градбата на профаната архитектура.

Станбената архитектура, меѓутоа, можеме подобро да ја следиме преку сочуваните објекти кои потекнуваат од крајот на XVIII и од XIX век. Врз основа на традицијата зградите се градени во дрвена бондрук конструкција, па и покрај разните влијанија, народниот мајстор успеал да внесе и свое лично сфаќање и новини, така што оваа архитектура се формира во една посебна стилска целина. Така, куќите со своите функционални, конструктивни и естетски достигнувања претставуваат и денес непресушен извор за инспирација во креирањето на специфичниот израз на современата македонска архитектура. Низ неа најдоследно проговорил творечкиот дух на самоуките мајстори градители, при што се создавал еден нов квалитет и највисок дострел во архитектонското творештво во Македонија. Извонредните функционални решенија и создадената интимност и удобност, практичноста во користењето на просторот, вградената покуќнина, органското поврзување со теренот, непосредната комуникација на внатрешност и надворешниот простор, логичната конструкција и примената на градежните материјали, како и искреното обликување на надворешниот изглед на објектите како одраз на внатрешната функција и конструкција, се главните одлики на старата, таканаречена народна архитектура, која ја среќаваме во групации или во вид на поединечни објекти во Охрид, Крушево, Кратово, Галичник и по другите градови и села. Оценувајќи ги вредностите на оваа архитектура, словенечкиот архитект Душан Грабријан меѓу другото пишува: „Дали знаеме дека нашата македонска куќа ги опфаќа речиси сите оние просторни проблеми што современата куќа сè уште ги бара?“¹⁷ Таа претставува, секако, посебен интерес во развојот на станбената култура и како таква го има свртено вниманието на многубројни архитекти и научници, како што се Душан Грабријан, Александар Дероко, Бранислав Коиќ и други, а меѓу македонските научници прв ги има изнесено нејзините вредности професорот Сотир Томовски.¹⁸ Некои од нив се инспирирале од неа во создавањето нови архитектонски објекти.

И кога модерната архитектура во Македонија прилично смело ги пробиваше своите патишта, помеѓу двете светски војни, залагајќи

¹⁶ *Йорд. Иванов*, Цар Самуиловата столица в Преспа. IBAO I, 1910, стр. 76.

¹⁷ *Д. Грабријан*, Македонска куќа, Љубљана, 1955, стр. 13.

¹⁸ *S. Tomoski*, Makedonska narodna arhitektura i njena primjena u modernoj arhitekturi. Arhitektura 13—17, Zagreb, 1948, str. 73—80.

¹⁹ *С. Томоски*, Македонска народна архитектура. Скопје, 1960. Ќе споменеме дека за македонската архитектура пишувале и *Б. Чипан*, Охрид. Стара градска архитектура. Скопје, 1955, потоа, *Ј. Круниќ*, *Н. Здравковиќ*, *К. Томовски* и други.

се за конструктивистичките идеи и за безорнаментален израз, традицијата беше пак присутна, во почетокот низ таканаречениот фолклоризам, базиран врз подоследното пренесување на елементите од македонската архитектонска традиција во нови просторни решенија, што не треба да се сфати само како отпор кон новото, ами како желба да се изрази низ формите на богатото архитектонско наследство, да се бара врска со родната земја. Ова истовремено значеше и извесна реакција против еклектиката со форми инспирирани од Европа, која исто така беше присутна на нашава почва. Во оваа смисла се реализирани повеќе објекти по проектите на Сотир Томоски.

За домашен, таканаречен народен стил, во овој период се залагаат и архитектите од другите балкански народи, меѓу кои и познатиот словенечки архитект Јоже Плечник (1872—1954), Бранислав Коиќ и други, кои укажуваа на вредностите на архитектонската традиција на своите земји. Меѓутоа, треба да истакнеме дека постоеше и опасност од имитација на стилот во неговото буквално копирање, кое го оценуваме како лош однос кон традицијата.

По ослободувањето, во условите на социјалистичката преобразба на земјата, во Македонија се разви мошне интензивна архитектонска активност. Современата македонска архитектура постепено се вклучи во општите токови на современото архитектонско творештво, понекогаш и со недоволно критичен однос во пренесувањето за нас туѓи, често формално сфатени форми, но и со извесна тенденција во некои реализации за инспирација од традицијата. Постојат повеќе или помалку успешни обиди традиционалното да се вклопи во ново-создадените просторни и архитектонски содржини, стремејќи се при тоа да се создаде современ архитектонски израз, специфичен за нашево поднебје. Ова го следиме особено кај архитектите од средната и помладата генерација, што е резултат не само на школувањето во родниот крај, ами и на развиеното сознание за вредностите на нашето архитектонско наследство. За одбележување се залагањата на охридските архитекти во пренесувањето на духот на традицијата кај повеќе објекти изградени во последно време. Но треба да забележиме дека кај некои архитекти се присутни и извесни дилеми во однос на користењето на традиционалното во современото архитектонско творештво. Постои и тенденција кон еден романтичарски однос во доследното пренесување на елементи од народната архитектура, што значи имитирање на старото, создавајќи на тој начин еден нов фолклоризам, приод што претставува анахронизам. Меѓутоа, напорите и остварувањата темелени на посмела трансформација на традиционалното, изразено со современ архитектонски речник, конструкциите и материјалите пренесени во нов архитектонски израз, ни се чини дека претставуваат посебен придонес во развојот на современата архитектонска мисла и практика кај нас. А во наследството можат да се најдат приличен број форми кои им одговараат на современите стремежи. Тука пред сè мислам на односот кон човекот, природата, просторот. Новите вредности треба да се насочат кон нашите потреби, кон потребите на човекот, осло-

бодени од она што би значело механичко имитирање и копирање на минатото. Така и современата македонска архитектура како израз на современите општествени односи ќе даде свој придонес во општите светски движења и ќе стане нивен интегрален дел, темелен врз традициите на земјата на чија почва настанува. На тој начин традицијата ќе биде присутна не само како реминисценција на едно минато, ами изразена во нов творечки напор во современи креации, ќе биде вградена во архитектура која ќе ги изразува идејните и духовните стремежи на нашево општество и ќе претставува белег на нашево време.

Krum TOMOVSKI

TRADITION AS A FACTOR AND FEATURE IN THE DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE IN MACEDONIA

S U M M A R Y

In this paper the role and significance of tradition is brought out in the whole development process of architecture in Macedonia. Moreover, the significance of its rich cultural history is shown, as well as numerous other, interdependent factors which influenced the fostering of building traditions.

The role and influence of tradition is even traced back to the pre-Slavonic period, particularly from the early Byzantine times, and traditions of building in wood, which the Slavs carried over from their earlier fatherland, are also discussed. The presence of tradition stands out particularly in the sacred architecture of the Middle Ages, manifested in the use of certain architectural concepts and systems of composition, building materials and building technique; it is substantiated by several examples of churches with polygonal or basilica foundations. The revival of tradition which can be followed in the building of churches in the 19th century is particularly mentioned, when the basilical form was renewed with some ingredients of influence from contemporary architectural movements. The role of Macedonian master-builders in transferring their building traditions to other Balkan countries where they worked is also brought out.

The role of tradition in the field of housing architecture is shown to be quite remarkable, particularly in that of the 19th century and in the transference of its forms into the contemporary architecture. Here the author also points out well-known tendencies towards the imitation and copying of forms from the past, which he considers as a bad relationship to tradition. He stresses the efforts of the architects whose accomplishments are based on the bolder transformation of the traditional through a contemporary architectural mode of expression.

БИБЛИОГРАФИЈА НА ДОП. ЧЛЕН КРУМ ТОМОВСКИ

1. *Дејноста на великиите мајстори и зографи во XIX и XX век.* — Сто години Велешка гимназија. — Титов Велес, 1954, стр. 157—168.
2. *Реставрација и конзервација на архиепископското наследство во Грција.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1954, 1/2, стр. 11—13.
3. *Сџари цркви во Зџавница и Оздолени.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1954, 1/2, стр. 23—24.
4. *Турски конак во село Долно Водно.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1955, 1, стр. 23—25.
5. *Арх. Ѓ. Крунић, Облици народних куќа Охрида, Киченице и Крушева као карактеристичне нијансе изрази народне архиепископуре Македоније.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1955, 1, стр. 33—34.
6. *Црква Св. Горѓи во село Бањани.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1955, 3/4, стр. 81—82.
7. *Конзервација на црквата Св. Горѓи во Горни Козјак.* — Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НРМ, 1955, 3/4, стр. 82—84.
8. *Стара школа во село Ваџама.* — Годишен зборник на Техничкиот факултет во Скопје, 1955/56, I, 1, стр. 167—172.
9. *Арх. Душан Грабријан, Македонска куќа.* — Разглед, 1956, III, 11, стр. 5.
10. *Архитектура и сликарство.* — Разглед, 1956, III, 20, стр. 12.
11. *Арх. Никола Добровиќ: „Современа архитектура“ 2 (Поборници).* — Разглед, 1956, III, 23, стр. 12.
12. *Цамии во Битола.* — Годишен зборник на Техничкиот факултет во Скопје, 1956/57, II, 2, стр. 29—60.
13. *Исламска архитектура и нејзината заштита.* — Разглед, 1956, III, 8, стр. 12.
14. *Современа американска архитектура.* — Разглед, 1956, III, 68, стр. 12.
15. *Сџан за наше ѝрилике.* — Разглед, 1956, III, 65, стр. 12.
16. *Прејлед на извонредните ѝурбини во Македонија.* — Годишен зборник на Техничкиот факултет во Скопје, 1957/58, III, 3, стр. 95—111.
17. *Андреја Дамјанов, мајстор и зограф.* — Нова Македонија, 5. X 1958.
18. *Ekmek Hakkı Ayverdi: Yugoslavja — da Türk Abideleri ve vakıfları — Ankara — 1957.* — Гласник на Институтот за национална историја, 1958, II, 2, стр. 255—256.

19. *По сџајкиџе на џрадиџијаџа*. — Изложба на мексиканска архитектура — Нова Македонија, 9. X 1958.
20. *Ѓ. Круџиџ, Сметџај, развој облика и основе биџољске куџе џри коџу џџурске владаџине* — Гласник на Институтот за национална историја, 1958, II, 2, стр. 259—260.
21. *Конзерџација на Емин-беџоваџа и Хаџи-Косџоваџа кула во Краџово*. — Културно наследство, 1959, стр. 25—28.
22. *Конзерџација на кулџурно-исџторискиџе сџомениџи во Шџиџиска и Кумановска околија во 1957 џодина*. — Културно наследство, 1959, стр. 45—48.
23. *Манасџирскиџе коџаци и џивџаџа зашџиџиџа*. — Нова Македонија, 13. XII 1959.
24. *Велешкиџе маџџџори и зоџрафи во XIX и XX век*. Преглед на творешџтвото. — Културно наследство, 1959, стр. 51—59.
25. *За консџрукџиџиџе во народџаџа архџиџекџура во Македонија*. — Годишен зборник на Техџичкиот факултет во Скопје, 1959/61, IV, 4, стр. 29—42.
26. *За некои сџомениџи од јуџо-исџочна Македонија* / Димитар Корџаков. — Културно наследство, 1959, стр. 29—36.
27. *Повоенаџа архџиџекџура во САД*. — Нова Македонија, 1960.
28. *Шџо да сџџане со Калеџо?* — Нова Македонија, 20. III 1960.
29. *Безисџеноџ во Шџиџиџ*. — Зборџник на Шџипскиот музеј, 1961, стр. 97—102.
30. *Конзерџација и делумна ресџаџраџија на базиликаџа со Крсџилџницаџа наречена „Св. Ѓован Крсџиџиџел“ во Сџџоби*. — Културно наследство, 1961, стр. 101—105.
31. *Конзерџација на цркваџа Св. Никола Болџички и Боџороџица Болџичка во Охрид*. — Културно наследство, 1961, стр. 95—100.
32. *Средновековна архџиџекџура во Охрид* / Ѓ. Бошковиџ. — Зборџник на трудови на Народџиот музеј во Охрид, 1961, стр. 71—100.
33. *Džamije u Makedoniji*. — Enciklopedija likovnih umjetnosti. 1962, knj. 2, str. 159.
34. *Grđdevinarstvo u Makedoniji*. — Enciklopedija Jugoslavije, 1962, knj. 5, str. 657.
35. *Kule i konaci u Makedoniji*. — Enciklopedija Jugoslavije, 1962, 5, str. 445—446.
36. *Конзерџација и ресџаџраџија Гаџи Хаџаркаџиџине џамије у Биџољу*. — Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd, 1962, стр. 51—56.
37. *Меџународџи визанџиџолошџи конџрес у Охриду*. — Билтен Друшџтва конзерџатора Југослаџије, Београд, 1962.
38. *Урбанизација на џаџиџиџе џрадови*. Паџиџе градови постепено го губат својот карактер. — Кулџурен живот, 1962, VII, 6, стр. 16.
39. *Губиџи и оџиџеџеџа сџоменика кулџуре у Скопју и џеџовој џеџосредџој околиџи*. — Комуна — Београд, 1963, стр. 42—44.
40. *Конзерџација цркви манасџира Псаче*. — Зборџник зашџтите споменика кулџуре — Београд, 1963, XIV, стр. 39—44.
41. *Покукџџинаџа во сџџараџа селска куџа во Македонија*. — Годишен зборџник на Техџичкиот факултет во Скопје, 1963, V, 5, стр. 33—47.

42. Проблеми новоградње у урбанистичким целинама на терену Македоније. — Архитектура, урбанизам, Загреб, 1963, IV, 19, стр. 18.
43. *Заштитата на народната архитектура*. — Културен живот, 1963, VIII, 5/6, стр. 16—17.
44. *Архитектура VI—XIV века у Македонији*. — Енциклопедија ликовних уметности, 1964, knj. 3, стр. 376—377: илустр.
45. *Архитектура османлијског доба у Македонији*. — Енциклопедија ликовних уметности, 1964, knj. 3, стр. 379—380.
- 45a. *Архитектура XX века у Македонији*. — Енциклопедија ликовних уметности, 1964, knj. 3, стр. 382—383: илустр.
46. *Исламска уметност у Македонији*. — Енциклопедија ликовних уметности, 1964, knj. 3, стр. 19—20: илустр.
47. *Les monuments historiques à Skopje endommagés par le tremblement de terre et leur reconstruction*. — Atti del II Congresso Internazionale del Restauro, Venezia, 25—31 maggio 1964, стр. 445—449.
48. *Neue Angalen über die Erbauung der Kirche der Mutter Gottes-Bolnička*. — Actes du XIIe Congrès International des études Byzantines, 1964, vol. III, стр. 389—394.
49. *Основни поставки за изработка на скицирање за обележување на историските настани од НОБ и минатото во Источна Македонија* / М. Апостолски, В. Петков, Н. Този. — Зборник на Штипскиот народен музеј, 1964, стр. 73—80: илустр. Иселенички календар, 1964, стр. 52—56.
50. *Our Rich Architectural Inheritance*. — Иселенички календар, 1964, стр. 52—56.
51. *Реконструкција и уредување на старата чаршија*. — Нова Македонија, 22. XI 1964
52. *Спомениците се значајни моменти во обликувањето на просторот*. — Културен живот, 1964, IX, 5/6, стр. 16.
53. *Стане споменика културе Скопје после катастрофалној земљотреса од 26. јула 1963 год.* — Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd, 1964, стр. 11—20.
54. *Заштитата на старата градска кука во Македонија*. — Стара градска архитектура и урбанизација на градовите. — Охрид, 1964, стр. 67—75.
55. *Les tekkés en Macédoine aux XVIIIe et XIXe siècles* / G. Palikruševa. — Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca., Napoli, 1965, стр. 203—211.
56. *Обнова споменика културе у Скопје општењето од земљотреса*. — Архитектура, урбанизам — Загреб, 1965, XXXVII, стр. 30—31.
57. *Радови на обнови споменика културе Скопје општењето од земљотреса*. — Zbornik zaštite spomenika kulture Beograd, 1965, стр. 157—164.
58. *Manastiri u Makedoniji*. — Енциклопедија Југославије, 1965, knj. 6, стр. 156—157.
59. *Што не претставува во архитектурата. Нашата специфичност — народната архитектура*. — Нова Македонија, 15, VIII 1965.
60. *Симпозиум о старој градској архитектури и урбанизацији у СР Македонији*. — Архитектура, урбанизам, — Загреб, 1965, XXXII.
61. *Архитектонското творештво*. — 20 години образование, култура и наука во СР Македонија. — Скопје, ЗИД Нова Македонија, 1966, стр. 1—4.

- 62. *Мајстџр Андреја Дамјанов* (1813—1878). — Скопје, Архитектонско-градежен факултет, 1966. — 77 стр.
- 63. *Vodoča*. — *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1966, knj. 4, str. 544.
- 64. *Адаптирација безистена у Штипи у галерију слика и скулптури*. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 1967, XVIII, str. 99—104.
- 65. *Архитектура во Македонија*. — Вечер, 1967.
- 66. *Програма за обележување на настани од НОБ и првата слободна територија во Западна Македонија 1941—1944* / М. Апостолски, В. Ивановски, Н. Този. — Скопје: Универзитетски одбор на Сојузот на студентите при Скопскиот универзитет, 1967. — 114 стр.: илустр.
- 67. *Саборна црква Св. Троице у Врању*. Прилог проучавању македонских неимара и зографа у 19. веку. — Врањски гласник — Врање, 1967, 3, стр. 13—26: илустр.
- 68. *Делото на мајсторот Традиџел Андреја Дамјанов*. — Нова Македонија, 26. V 1968.
- 69. *Градежни материјали*. Предговор во Каталог за изложба. — Скопје, 1968, стр. 1-3.
- 70. *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca. Napoli 1965*. Историја, 1968, IV, 1, стр. 202—203.
- 71. *И. Здравковић, Избор траџе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији, Београд 1964 год.* — Историја, 1968, IV, 1, стр. 195.
- 75. *Н. Муџоулос, Народна архитектура во Бер*. — Историја, 1968, IV, 2, стр. 223—224.
- 76. *Село Долно Водно*. Основни рурални и архитектонски карактеристики. — Годишен зборник на Архитектонско-градежниот факултет во Скопје, 1968, VIII, 8, стр. 35—45.
- 77. *Дејноста на мајсториите-традиџели, коџаничари и зографи од с. Лазарополе во XIX и XX век*. — Историја, 1969, V, 1, стр. 221—231.
- 78. *П. Бербенлиев, В. Парџев, Брациџовскиот мајстори-своџели, Софија 1963*. — Историја, 1969, V, 2, стр. 223—224.
- 79. *Плодна двестотгодишница*. — Македонија, 1969, XVII, 200, стр. 1—2.
- 80. *Architecture in Macedonia in the Nineteenth Century*. — *La Macédoine et les Macedoniens dans le passé*. — Skopje, Institut d'Histoire Nationale, 1970, str. 505—520.
- 81. *Манастир Прохор Пчињски*. — Историја, 1970, VI, 2, стр. 194—196.
- 82. *Сџари објекти во село Лешок* / Р. Волињец. — Скопје: Завод за студии и проектирање при Архитектонско-градежниот факултет, 1970. — 57 стр.
- 83. *Предговор во книгата „Сџара скопска чаршија“*. — Скопје, 1971, стр. 5—6.
- 84. *Средновековна архитектура во Македонија (цркви, манастири)*. — Предавања на IV семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје — Охрид 1971, стр. 224—234.
- 85. *Treskavec*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, 1971, knj. 8, str. 366.
- 86. *Veljusa* — *Enciklopedija Jugoslavije*, 1971, knj. 8, str. 477.

87. Vodoča. — Enciklopedija Jugoslavije, 1971, knj. 8, str. 521.
88. Konzervacija Velikih termi u Stobima. — Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd, 1972/73, str. 51—54.
89. Хаџи Никола Живковиќ Неумар (1792—1870). — Историја, 1972, VIII, 1, стр. 155—158.
90. Сџара скопска чаршија / Коџоман; предговор Крум Томовски. — Скопје, 1972.
91. Народна архитектура во Македонија. — Предавања на V семинар за македонски јазик, литература и култура. Скопје — Охрид, 1972, стр. 189—199.
92. Народната архитектура во Преспа. — Годишен зборник на Архитектонско-градежниот факултет, 1972, 9/10, стр. 47—84.
93. Села и селска архитектура во Малешево / Васил Недков. — Стара селска архитектура: заштита и ревитализација. — Материјали од Симпозиумот Дебар — манастир Јован Бигорски. — Галичник, 1972, стр. 40—46.
94. Селската архитектура во Македонија. — Стара селска архитектура: заштита и ревитализација. — Материјали од Симпозиумот Дебар — манастир Јован Бигорски. — Галичник, 1972, стр. 23—34.
95. The Master Builders of the „Debar School“. — Macedonian Review, 1972, II, 1, str. 62—66.
96. Дејноста на мајсториите-трагичели од „Дебарска школа“. Бигорски научно-културни собири: I научен собир. Гостивар 1971. — Гостивар, 1973, стр. 267—275.
97. Конзерваторски и реставраторски работи на Чифтџе амамот во Скопје. — Културно наследство, 1973, стр. 1—5.
98. L'integration de l'ancien et du nouveau dans la construction de la ville de Skopje / S. Brezovski. — IV Conférence des architectes des pays Balcaniques, Bucarest, 1973, str. 70—78.
99. Master-Builders Andrea Damjanov (1813—1878). — Macedonian Review, 1973, III, 2, str. 176—178.
100. Народната архитектура во селата Лешок и Теарце. — Кирил Пејчиновиќ и неговото време. — Тетово: Општинско собрание, 1973, стр. 191—202.
101. Развојот на архитектурата во Македонија. — Предавања на VI семинар за македонски јазик, литература и култура. Скопје — Охрид 1973, стр. 174—182.
102. Islamic Architecture and Art in Macedonia. — The Socialist Republic of Macedonia. — Skopje, Macedonian Review Editions, 1974, str. 139—145.
103. Традиција. — Каталог за изложбата Македонска архитектура. — Скопје: Музеј на современа уметност, 1974, стр. 9—17.
104. Сџуџа во минатото / Вангел Коџоман; предговор Крум Томовски. — Струга, 1974.
105. Водоча: истражувачки работи и конзервација / Ѓ. Бошковиќ. — Културно наследство, 1974, стр. 33—38.

СОДРЖИНА CONTENTS

КСЕНТЕ БОГОЕВ

Институционалните и економските аспекти на општественото финансирање во Југославија (The Institutional and Economic Aspects of Public Financing in Yugoslavia) — — — — —	7
Библиографија на доп. член Ксенте Богоев — — — — —	25

ГУРЃЕ ВОШКОВИЌ

Osvrt na neka pitanja razvitka materijalne i duhovne kulture makedonskog naroda — — — — —	29
---	----

ЕВГЕНИ ДИМИТРОВ

Развитокот на југословенскиот федерализам и неговиот придонес за теоријата на федерализмот (Developpement du fédéralisme Yougoslave et son apport a la theorie du fédéralisme) — — — — —	37
Библиографија на доп. член Евгени Димитров — — — — —	61

ВАНГЕЛ КОЦОМАН

Пет репродукции — — — — —	65
Одржани изложби на доп. член Вангел Коцоман — — — — —	73

КИРИЛ МИЦЕВСКИ

Реликтност и ендемизам во флората и вегетацијата на Македонија (Endemismus und Reliktenfrage in der Flora und Vegetation von Makedonien) — — — — —	77
Библиографија на доп. член Кирил Мицевски — — — — —	91

ВЛАДИМИР МОШИН

Творечката улога на македонско-словенската средина во рецепцијата на римско-византиското право на Балканот — — — — —	95
Библиографија на доп. член Владимир Мошин — — — — —	103

ДУШАН НЕДЕЉКОВИЌ

О филозофији — — — — —	105
------------------------	-----

КРУМ ТОМОВСКИ

Традицијата како фактор и обележје во развојот на архитектурата во Македонија (Tradition as a Factor and Feature in the Development of Architecture in Macedonia) — — — — —	113
Библиографија на доп. член Крум Томовски — — — — —	125

Издавач: Македонска академија на науките и уметностите, Скопје. Печат:
Графички завод „Гоце Делчев“, Скопје. Тираж: 1000 примероци.